

Husmenns sosiale og økonomiske utvikling i Grindheim i perioden 1600- 1900

OLAV FLOTTORP

VEILEDER

Terje Sødal

Universitetet i Agder, 2021

Fakultet for humaniora og pedagogikk
Institutt for religion, filosofi og historie

Husmenns sosiale og økonomiske utvikling i Grindheim

I perioden 1600-1900

Forord

For meg er nå en reise omme, og denne reisen har vært en spesiell en. I starten av masterstudiet hadde jeg tanker og idéer om hvordan jeg skulle strukturere meg selv for et så omfattende arbeid som en masteroppgave er. Jeg skulle sitte på universitetet og skrive, snakke med studiekamerater og diskutere oppgaven hyppig, men så kom våren 2020 og landet stengte ned. Planene mine ble endret og jeg flyttet hjem til slektsgården, men ingenting er så vondt at det ikke er godt for noe. Jeg fikk nå muligheten til å fysisk dra og besøke de stedene jeg skriver om i denne oppgaven, noe som har gjort at arbeidet har blitt mye mer direkte knyttet til husmenneskets historie.

Jeg vil rette en takk mot min veileder Terje Sødal ved institutt for religion, filosofi og historie, UiA som har gitt meg gode tilbakemeldinger og kommet med gode råd og innspill. Jeg vil og takke de som har kommet med tilbakemeldinger i Zoom-seminarene, og min søster Ida som tok seg til å lese korrektur.

Olav Flottorp

Ytre Flottorp, Grindheim

15. mai 2021

Forsidebildet: Uthusmurene på husmannsplassen Sletteskog, Øvre Ågedal 23. august 2020.
Bildet tatt av forfatter.

Forkortelser:

FT – Folketelling.

Innhold

Kapittel 1 – Innledning	7
1.1 – Tema og problemstilling	7
1.2 - Litt om Grindheim	8
1.3 – Forskningssituasjon	10
1.4 – Teori	11
1.5 - Begreper	14
1.6 – Kilder og metode	16
1.6.1 – Kildematerialet	16
1.6.2 – Metode	18
Kapittel 2 – En kort gjennomgang av brukshistorien i Grindheim	19
2.1 - Eierskapet av jorda i Grindheim	19
2.2 - Bruksstørrelsen	21
Kapittel 3 - Identifisering og tidfesting av husmannsplassene	25
3.1 – Kildegrunnlaget for kapittelet	27
3.2 - Husmennene på 1600-tallet	30
3.2.1 - Husmenn tidlig på 1600-tallet	31
3.2.2 - Husmenn etter ca. 1650	36
3.2.3 – Opphavet til 1600-tallets husmenn i Grindheim	38
3.3 – Århundret uten husmenn	44
3.4 - Gjenoppstandelsen av husmannsvesenet på 1800-tallet	47
3.4.1 – Frem til 1845: husmennene vokser frem	48
3.4.2 – Fra topp til bunn – husmannsvesenet i Grindheim etter 1845	51
3.5 – Øvre Øydna og Seland – To særtilfeller i Grindheim	54
3.5.1 – Øvre Øydnas mange husmannsplasser	54
3.5.2 – Seland – husmenn eller medbrukere?	56
3.6 – Oppsummering	58
Kapittel 4 - Husmenns økonomiske forhold	61
4.1 - Jordbruket	62
4.1.1 - Innledning til jordbruket i Grindheim	62
4.1.2 - Utsæden	65
4.1.3 – Husdyrholdet	67
4.2 - Yrkesveiene	69
4.3 – Skiftene	73
4.4 – De fysiske levningene etter husmannsplassene	76

4.5 – Husmannskontraktene	80
4.6 - Oppsummering	85
Kapittel 5 - Husmenns sosiale forhold	87
5.1 - Ekteskapsmønster	87
5.1.1 – Ekteskapsmønsteret til husmenn.....	89
5.1.2 – Ekteskapsmønsteret blant bygdeeliten	92
5.1.3 - Omdømmet teller mest.....	94
5.2 – Innflytting, utflytting og utvandring blant de grindølske husmenn.....	95
5.2.1 - Innflyttere	95
5.2.2 – Utflytting.....	97
5.2.3 – Utvandring.....	102
5.3 – Én-generasjonsplasser og temporalitet i husmannsvesenet.....	103
5.4 – Muntlig tradisjon	104
5.5 – Et egalitært samfunn?	106
5.6 – Hadde Grindheim et husmannsvesen?.....	109
5.7 – Oppsummering.....	110
Kapittel 6 – Avslutning og konklusjon	112
Litteraturliste	116

Tabeller		Figurer	
1.1	Befolkningen i Grindheim 1664-1900.	1.1	Herredskart over Syd-Norge.
2.1	Matrikkelinformasjon fra Grindheim 1661-1886.	2.1	Selveie i jordeboka ca 1617.
3.1	Husmannsplasser i Grindheim.	2.2	Selveie i skattematrikkelen 1647.
3.2	Nyrydninger før 1647.	2.3	Selveie i landkommisjonen 1661.
3.3	Nyrydninger mellom 1647 og 1665.	2.4	Selveie i matrikkelforarbeidet 1723.
3.4	Oppsittere på Seland i 1838.	3.1	Minnesteinen fra 1632.
3.5	Eiere på Seland i 1886.	3.2	Kart over husmannsmengden på Agder i 1723.
4.1	Kornsæd blant husmenn i Grindheim 1875.	3.3	Utviklingen av husmannsbefolkningen i Grindheim 1801-1910.
4.2	Mengde utsæd i tønner i Grindheim sogn 1665-1875.	3.4	Husmannsplasser og gamle nyrydninger i Grindheim.
4.3	Mengde husdyr i Grindheim sogn 1665-1875.	4.1	«Lyngbærere i Grinnems Sogn».
4.4	Husmenns yrkesgrupper 1801-1900.	4.2	«Gaarde i Fællesskab».
4.5	Brutto- og nettoformue i skiftene etter husmenn.	4.3	Utsnitt av utskiftningskart fra Øvre Øydna utført 1874.
4.6	Husmannskontrakter i Grindheim.	4.4	Fra husmannsplassen Lubbedalen.
5.1	Hvilken gruppe giftet husmannsbarn seg med?	4.5	Garden Lunden på Sveindal Grindheim Audnedal.
5.2	Hvem de innflyttede giftet seg med (førstegangsgiftermål).	4.6	Truleg huset i «Bakken» på Sveindal som var ein husmannsplass.
5.3	Kjønn- og søskenfordelingen blant utflyttede tjenestefolk.	4.7	Skisser av restene i Lubbedalen og Åmot.
5.4	Hvem var utflytterne fra Grindheim i perioden 1845-1865.	4.8	Rester etter husmannsplassen Åmot på Rundehaugen.
5.5	Utflytterdestinasjoner 1845-1865.	5.1	Antall utflyttede fra Grindheim sogn 1828-1886.
		5.2	Antall emigranter direkte fra Grindheim sogn 1849-1930.
		5.3	Varigheten på husmannsplasser i Grindheim .

Kapittel 1 – Innledning

Husmenn var en del av samfunnet som ikke finnes lenger i Norge, men som for rundt 150 år siden var den nest største samfunnsgruppen etter gårdbrukerne. Særlig var husmenn en stor gruppe på Østlandet, men også langs kyststrøkene ned mot Sørlandskysten var det mange husmenn. Lenger inne på Sørlandet – i indre Agder – var husmenn knapt å se gjennom store deler av 1800-tallet. I århundrene før dette var husmenn også sjeldsynt i disse delene av Agder. Måten husmenn er betegnet i litteraturen varierer mye. Alt fra at husmenn ikke var dårligere stilt økonomisk enn småbøndene, til at de var samfunnets fattigste. Alle disse ulike synene på husmannsvesenet i Norge gjør at man kan lure på hvordan situasjonen var for husmenn nettopp i min hjembygd Grindheim.

1.1 – Tema og problemstilling

Tematisering

Levestandarden til husmenn medførte at disse utviklet seg til å bli en egen sosial klasse under gårdbrukerne, men hvorvidt dette var gjeldende i det området jeg har tenkt å undersøke er ikke like klare. Agder er oppfattet som et egalitært jordbrukssamfunn der forskjellene var minimale sammenlignet med resten av landet.¹ Denne egalitære idéen står i kontrast til det klasseskillet som skal ha eksistert mellom husmenn og gårdbrukere. Det er gjort noe lokal forskning på husmannsvesenet på Agder, blant annet i nabosognet til det sognet jeg skal undersøke. I likhet med dette sognet, Åseral, som i den undersøkelsen ikke viser store antall husmenn på 1600- og 1700-tallet viser denne oppgavens fokussogn, Grindheim, lignende tall. Regionen er preget av et lavt antall husmenn når man ser i kildematerialet. Manntallet fra 1664 viser eksempelvis 16 menn over 12 år som husmenn, og i folketellingen 1801 er det kun 9 personer som hører til husmannshusholdninger. Tallene fra senere folketellinger viser en eksplosiv vekst i antall husmenn, men så forsvinner de like fort igjen.

Hva en husmann var er ikke lett å gi et entydig svar på, spesielt i et lengre tidsperspektiv. Den forståelsen historikere i dag har av husmenn på 1700- og 1800-tallet er at dette var gruppe som leide seg et stykke uskyldsatt jord av en jordeier, eller jorddrott som de ble kalt.² Uskyldsatt jord tyder jord som ikke fungerer som et uavhengig skattebelagt stykke jord.

¹ Slettan 1998:46.

² Kongsrud 2007:94.

Skatten for plassen blir betalt av jorddrotten. Husmannen betalte leie for jorda til jorddrotten, men eide ofte huset selv.³ Noen ganger fulgte det med nok dyrkingsjord til selvforsyning, men dette var ofte ikke tilfellet. Husmannen måtte derfor ofte finne seg annet arbeid for å skaffe nødvendig inntekt. På 1600-tallet er det mer usikkert hva de betegnet som husmenn faktisk var. Tidlig var dette kun en skatteklasse, altså en kategori for mengden skatt som skal betales.⁴ Begrepet virker til å ha endret betydning gjennom århundret frem mot den betydning som gjelder for husmannsbegrepet i dag.

Problemstilling

På bakgrunn av denne tematiseringen skal jeg undersøke denne problemstillingen: *Hvordan utviklet husmannsvesenet seg i Grindheim sogn sosialt og økonomisk i perioden 1600-1900?* Periodiseringen er basert på husmannsvesenets fremtreden på starten av 1600-tallet, og den sterke nedgangen denne samfunnsgruppen fikk i tiden fra 1875 til 1900. Noen steder i landet varte husmannsvesenet lengre, men i Grindheim døde den siste husmannen i 1912, og i 1900 var det kun 5 husmenn her. Underspørsmål som skal hjelpe med å svare på problemstillingen er: «Hva var opphavet til husmennene i Grindheim på 1600-tallet, og hvorfor forsvinner husmennene mot slutten av det samme århundret? Hvorfor dukket husmannsvesenet opp igjen på 1800-tallet? Hvordan stod husmennene økonomisk, og hvordan utviklet økonomien seg blant husmenn i Grindheim? Var husmenn sett på som en særegen samfunnsgruppe av resten av lokalsamfunnet?»

1.2 - Litt om Grindheim

Grindheim er en bygd i indre Vest-Agder som mellom 1902 og 1964 var en selvstendig kommune, og er markert på figur 1.1 med svart fyll. Bygda er oppkalt etter kirkestedet på gården Grindheim. Grindheim har vært et eget kirkesogn så lenge man har kilder som nevner kirka, tilbake til 1425.⁵ Sammen med Åseral, Finsland og Bjelland utgjorde disse Bjelland prestegjeld og er skissert i figur 1.1 med svart omriss. Åseral lå i Råbyggelaget amt sammen

³ Skappel 1922:4.

⁴ Holmsen 1979:29f.

⁵ Diplomatarium Norvegicum bind XI s.451. Feilaktig tolket som Grindheim i Etne (Hordaland). Gården Håland nevnt i brevet lå i «Grindims soken j Akraaals thingha» - Grindheims sogn i Ågedals ting. Ytre Ågedal ligger rett ved Grindheim og er et gammelt tingsted.

The map shows the Lister og Mandal region in Norway. The title 'LISTER OG MANDAL' is prominently displayed in the upper left. Below it, the word 'NEDEN' is visible. The map features a complex coastline with numerous fjords and islands. Major towns and villages are labeled, including Mandal at the bottom, and other locations like Flekkefjord, Lyngdal, and Arendal. The map is oriented with North at the top.

Geografisk hører Grindheim til det historiker Bjørn Slettan kaller «midtbeltet» på Agder.⁷ Høyeste fjelltopp er på kun 578 meter over havnivå og mesteparten av bosetningen ligger på mellom 100 og 150 meters høyde i dalbunnene. Ellers er bygda dominert av småkupert skoglandskap med noe glattskurt over 500 meter der bare noen furutrær klamrer seg fast. Korteste vei til kysten er sørover mot Mandal som er rundt 50km unna.

Tabell 1.1 - Befolkningen i Grindheim 1664-1900 ⁸					
1664	1769	1801	1815	1825	1835
127M	550	573	589	669	821
1845	1855	1865	1875	1891	1900
880	901	934	956	899	909

9

Husmenn					
1664	1769	1801	1815	1825	1835
17	0	9	Ca. 30	Ca. 35	Ca. 70
1845	1855	1865	1875	1900	1910
115	81	93	83	5	1

1.3 – Forskningssituasjon

Husmannsvesenet har vært et forskningstema for historikere i et hundreårs tid. Simen Skappel var en pioner for dette med sin bok *Om husmandvæsenet i Norge: dets oprindelse og utvikling* fra 1922. Verket står fremdeles i dag som en grunnpilar for historisk forskning på husmannsvesenet, og har blitt brukt som referansemateriale i mange artikler og bøker som har diskutert husmannsvesenet. De siste 40 årene har det blitt produsert en del bøker, artikler og masteroppgaver om husmannsvesenet, og Skappel har da særlig blitt kritisert for å i for stor grad dele husmenn i to «båser» fordelt på Norges landsdeler. Østlandet har hatt arbeidspliktige husmenn og resten av landet har hatt bygselhusmenn, men disse skillene har blitt mindre skarpe fra senere forskning.⁹ Etter Skappel har det i mindre grad blitt utført landsdekkende analyser av husmannsvesenet i Norge. Einar Hovdhaugen skrev en slik bok i 1975 der bildet av husmenn begynte å bli mer nyansert, og classeskillet mellom husmenn og resten begynte å bli et større tema.¹⁰ Knut Dørum kom i 1995 med artikkelen *Fikk overgangen til selveie betydning for fremveksten av husmannsvesenet ca. 1660-1850?* som på et landsdekkende plan undersøkte hvorvidt overgangen til selveie som startet på 1600-tallet og foregikk fram til ca. 1800, hadde noen innvirkning på nedsettelsen av husmannsplasser. Dørums funn var at det på landsbasis ikke var entydig hvilken rolle overgangen til selveie hadde, og at andre faktorer som økonomi, familieforhold, ressursgrunnlag og lokale praksiser må inkluderes for å kunne si noe om den sosiale utviklingen, men tendensen noen steder var at større gårder virket til å ha flere husmannsplasser.¹¹

Den største bolken med forskning gjort på husmannsvesenet i Norge er gjort på enkelte regioner og bygder. Disse undersøkelsene har gjort at de mange forskjellene i husmannsvesenet rundt om i landet har blitt tydeligere. Skappels todeling har av dette blitt mer kritisert.¹² Østlandet, Vestlandet og Trøndelag har hver for seg flere lokale og regionale undersøkelser som hver viser til ulike typer husmenn og ulike sosiale og økonomiske statuser

⁹ Kolstad 1996:4f.

¹⁰ Hovdhaugen 1975.

¹¹ Dørum 1995:170.

¹² Kolstad 1996:8.

til disse. For Sørlandet er det gjort færre lokale og regionale undersøkelser, mye fordi Sørlandet ofte betraktes som en del av Vestlandet. I de vestlandske undersøkelsene er derimot Sørlandet sjeldent eller aldri nevnt, for eksempel i Nils Østrems samling av lokalundersøkelser fra Sørvestlandet som ikke går lenger sør enn til Ryfylke og hos Hovdhaugen er ordet Agder nevnt to ganger og ordet Sørlandet nevnes aldri, selv om han har regionsbaserte kapitler.¹³ Grunnen for dette må være slik Hovdhaugen skriver det at «I Agderfylka og Nord-Norge er det minst husmenn».¹⁴ Mangelen på husmenn på Agder har holdt Sørlandet ute fra mye av husmannsforskninga, men til tider har det kommet lokale undersøkelser fra sørlendingene selv. Torbjørn Ougland skrev en hovedoppgave om husmannsvesenet i Vigmostad, og Terje Sødal sammenlignet bygdene Åseral, Søgne og Oddernes for å sammenligne de sosiale forholdene.¹⁵ En levekårsundersøkelse for Setesdalen på 1700- og 1800-tallet ble gjennomført i 1987 av Leonard Jansen der del to så på husmannsvesenet i Setesdalen.¹⁶ Med tanke på geografisk nærhet til Grindheim er Ouglands oppgave viktig med tanke på funnene fra denne oppgaven. 90% av husmenn der hadde bondebakgrunn, flere var selvberget med poteter, men måtte ellers arbeide mye utenom for å skaffe nødvendig inntekt, plassene var små og pliktarbeid var sjeldsynt.¹⁷

1.4 – Teori

Historiske teorier er ifølge historiker Knut Kjeldstadli definert slik: «i) uttrykkelige og sammenhengende systemer av begreper og kategorier, som ii) tjener til å plassere og forklare bestemte historiske fenomener og kilder, men som iii) ikke uten videre og fullt ut kan avledes av kildene».¹⁸ Denne oppgaven kommer til å benytte seg av et par teorier, men de har ikke blitt kalt teorier av de som forfattet dem, men har heller blitt oppfattet som teorier av andre historikere. Begge teoriene følger Kjeldstadlis definisjon for historiske teorier i det at de i) tjener til å plassere og forklare bestemte historiske fenomener og at de ii) ikke videre og fullt ut kan avledes av kildene. Den første av disse teoriene er en som av andre er beskrevet som livsfaseteorien.

¹³ Østrem 2000.

¹⁴ Hovdhaugen 1975:91.

¹⁵ Ougland 1985. Sødal 1996.

¹⁶ Jansen 1987.

¹⁷ Jeg har ikke fått jobbet med Ouglands oppgave direkte, men resultatene er gjengitt i Kolstad 1996:7.

¹⁸ Kjeldstadli 1999:131.

Livsfaseteorien

Det var Håvard Kongsrud som i 2007 kalte Ståle Dyrviks funn for «livsfaseteorien».¹⁹ I *Norsk økonomisk historie 1500-1970 bind 1* skriver Dyrvik at det tvilsomt var en sosial lagdeling mellom husmenn og gårdbrukere på 1600-tallet ettersom lokalhistoriske undersøkelser fant at husmenn generelt sett faller inn under to kategorier: i) Unge personer som venter på å overta gården, og ii) de gamle som har overlatt gården til neste generasjon.²⁰ Kongsrud brukte denne teorien da han undersøkte muligheten for at husmenn i Aurskog også fulgte denne boformen, og den viste seg å delvis stemme for tallene fra Aurskog. På ren tallbasis passet det at husmenn uten jord kom over i gårdbrukergruppen i voksen alder, og tilbake til husmannsgruppen i sine eldre dager, men ved en mer kvalitativ tilnærming fant Kongsrud at en slik overgang ikke egentlig var tilfellet. Kongsrud mente heller at forskjellen kunne beskrives ved at gruppen husmenn uten jord var i større vekst enn gårdbrukergruppen for personer under 40 år.²¹

I tillegg til at jeg i denne oppgaven benytter livsfaseteorien som en mulig forklaring for husmannsvesenet på 1600-tallet i Grindheim, vil det og være interessant å se om teorien passer inn for andre perioder, slik som 1700- og 1800-tallet. Kongsruds undersøkelse var for et begrenset område på Østlandet, og Dyrvik har i stor grad holdt seg til Vestlandet, så en undersøkelse av Sørlandet vil tilføre denne teorien et geografisk element som kan utvide eller innskrenke det geografiske omfanget denne teorien kan gjelde for.

Åsetesrettens betydning for husmannsvesenet

Åsetesretten og arvesystemet rundt den gjorde at gårdene i indre Agder, og derfor Grindheim forble udelte og vokste i velstand, selv om 1700-tallet var herjet av uår og barkebrød. Utflyttinga til kysten åsetesretten medførte kan også være med på å forklare hvorfor husmannsvesenet ikke vokste fram i Grindheim på 1700-tallet. Når yngre søsken har

¹⁹ Kongsrud 2007:103.

²⁰ Dyrvik 1979:33.

²¹ Kongsrud 2007:104.

muligheter langs kysten virker det til å foretrekke enn husmannstilværelsen i innlandet. Kysten kunne tilby en rekke andre næringen enn jordbruk og skogbruk slik innlandet hovedsakelig var basert på. En samfunnsstruktur kun basert på jordbruk og skogbruk medfører at oppdeling fører til mindre levedyktige enheter.²² Det er på denne måten at åsetesretten fungerer som en forklaring på hvorfor man ofte ser at bruk forblir udelt.

I 1801 viser folketellinga at Grindheim har 573 innbyggere. I 1769 har jeg antatt 550 ut fra en total i prestegjeldet på 2643 og i 1664 var dette tallet noe lavere med en antatt befolkning på 450.²³ I bygdeboka ser man i tillegg at bruksdelinga stoppet opp på 1700-tallet. Kun et par bruk deles, og de fleste av disse delingene skjedde på slutten av århundret.

Dette ligner mye på det som Knut Mykland beskriver i Vegusdal østen Sundet (senere kalt Mykland sogn) i *Heimen* fra 1964. Mykland ser at i innlandsbygdene på Agder fra 1665 til 1801 holder befolkningsmengden seg stabil gjennom hele perioden. Fra Åmli i øst til Heskestad i vest går befolkningen fra 15360 i 1665 til 14473 i 1769 til 15073 i 1801.²⁴ Mykland finner ingen forklaring i dødelighet eller fattigdom på hvorfor befolkningen holder seg stabil/synkende. Det motsatte virker heller til å være tilfellet. Befolkningen øker mye og velstand bygges opp på de udelte gårdene. Det Mykland finner som også passer godt som forklaring for Grindheim er at åsetesretten og odelsretten står veldig sterkt i indre Agder. Mykland finner en «favorisering» av odelsarvingen når en gård skifter eier. Måten han finner dette på er at prisen per kalveskinn i gården er drastisk lavere om odelsarvingen skal ha gården enn når gården selges til fremmede.²⁵ Den lavere prisen gjorde at odelsarvingen kunne betale gjelda etter skiftet, både til skifteholder og andre. Foreldre som var igjen etter skiftet kunne i mange tilfeller få føderåd hos odelsarvingen (eldste overlevende sønn). Føderådsordningen satte av betydelige midler slik at det var mindre å dele på de andre søsknene til odelsarvingen.²⁶ Søsknene måtte da finne seg andre muligheter. Noen fikk kjøpt seg gård i bygda, og søstrene kunne ofte bli gift med lokale odelsgutter eller andre lokale bønder. Det Mykland peker på som tok til seg størstedelen av befolkningsveksten var utflytting til kyststrøkene. På 1700-tallet var

²² Slettan 1998:149.

²³ Tallet for 1664 er antatt ut fra at den mannlige befolkningen over 12 år var på omtrent 150. Utvides dette til å inkludere kvinner ligger tallet på rundt 300, og så regnes med et anslag på 150 for yngre barn og andre personer som kan være utelatt fra manntallet.

²⁴ Mykland 1964:87.

²⁵ Mykland 1964:92f.

²⁶ Mykland 1964:93.

skipsfarten stor på Agder, særlig i Arendal -og Grimstedområdet i Aust-Agder og Farsund, Mandal- og Kristiansandsområdet i Vest-Agder. Mykland viser at mens befolkningstallet for innlandsfogderiet Råbyggelaget gikk befolkninga ned fra 6420 i 1666 til 6206 i 1769, og i kystfogderiet Nedenes opp fra 13190 til 21792 i samme tidsrom.²⁷

Hva som forårsaket oppdelingen av bruk fra 1800-tallet av prøvde Bjørn Slettan å gi svar på i *Agders Historie*. En del av svaret kunne ligge i en prisøkning på gårdsbruk midt på 1800-tallet som gjorde at gårdskjøp ofte satte bøndene i gjeld.²⁸ Salg av disse gårdene kunne gjøre at selgeren solgte gården til to kjøpere, noe som delte gården i flere bruk. En annen og kanskje mer innvirkende årsak til bruksdelingene var at tanken om at «sønn etter far»-tankegangen endret seg. Ikke lenger var det kun eldste sønn som overtok, men brødrene kunne også overta deler. I grunnen hadde eldste sønn rett til halve bruket, men tankegangen på 1700-tallet i indre Agder gjorde at gården fulgte slekta udelt.²⁹ Slettan siterer stiftamtmann Vogt da han skriver at tanken om at eldste sønn overtar en udelt gård hadde blitt mer og mer tilbaketrengt, og at likhet og fattigdom var blitt gjeldende. Dette skrev Vogt i 1860. Som Slettan skriver videre setter Vogt likhet og fattigdom sammen, som om de følger hverandre, men likhet fører nødvendigvis ikke til fattigdom.³⁰ I likhetstanken følger det at søsken har lik rett til bruket. Dette fører så til at bruket ofte deles mellom to brødre. Hva som gjør at bruksdelingen fører til at husmannsvesenet vokser frem mot midten av 1800-tallet vil nok være en kombinasjon av de økte prisene på gårdsbruk grunnet høy etterspørsel fra en raskt voksende befolkning, og mangelen på ledig jord. Yngre søsken som ikke fikk noen arvepart i hjemgården måtte finne seg egne gårdsbruk, noe de ikke alltid ville ha råd til. Jorda som ikke var dyrka opp på storgårdene kunne da bli et ettertraktet marked for disse.

1.5 - Begreper

Denne oppgaven bruker flere begreper som betegner mange yrker, stillinger og verdimål som vil være nødvendig å gi en forklaring på. Begrepet husmann er definert i kapittel 1.1.

Bonde/gårdbruker er betegnelsen på de som driver jordbruk, helst som sitt fulltidsyrke. I denne oppgaven vil disse begrepene kun benyttes om de som var *selveiere* eller *leilendinger*.

²⁷ Mykland 1964:87.

²⁸ Slettan 1998:150.

²⁹ Slettan 1998:149.

³⁰ Slettan 1998:150.

Selveiere eide selv den gården de brukte, og leilendinger leide gården av gårdseieren mot en fast leie.³¹ Selveiere og leilendinger kategoriseres ofte som likestilte på den sosiale rangstigen, og i flere kilder faller begge inn under betegnelsen *oppsitter*. Lavere på denne rangstigen finnes tre andre grupper: *husmenn*, *innerster* og *loddbrukere*. Husmenn var i middelalderen de som leide seg inn i andres hus, derav navnet husmann, men fra slutten av 1600-tallet kom begrepet til å omtale de som leide seg et jordstykke på en annens eiendom, og dette jordstykke ble ikke særskilt *skyldsatt*.³² Skyldsatt vil si at gården var regnet som et selvstendig skatteobjekt, så husmannsplasser var da ikke regnet som dette. Skyldsettinga var en fastsettelse av *landskylda* som skulle avspeile produksjonsevnen til en gård, høyere landskyld førte til høy skyldsetting som førte til høyere skatt.³³ Husmenn deles i to grupper: de med jord og de uten jord til plassen. Husmenn uten jord hadde da ikke noe eget jordbruk, mens de som fikk noe jord til plassen kunne drive jordbruk i varierende grad. Måten husmenn betalte leia for plassen fungerte på to måter, enten gjennom arbeidsplikt eller gjennom betaling i penger eller naturalia. Disse ble kalt arbeidshusmenn og bygselhusmenn respektivt av Simen Skappel og brukes fremdeles i dag som kategoriseringer, men til motsetning fra Skappel er den fordelingen av disse to husmannsformene mindre geografisk bestemt i dagens forskning slik vist i kapittel 1.2. Eierne av gården husmannen leide seg plass på ble kalt for *jorddrotten*. *Innerster* ble betegnelsen på de som bodde på samme måte som husmennene gjorde i middelalderen, altså ved å leie seg inn i andres hus. *Loddbrukere* lignet på innerster, men disse leide seg et jordstykke av gårdseieren. Loddbrukerens leie var halve avlingen fra det nevnte jordstykket.

Gjennom denne oppgaven blir det brukt en del begreper rundt verdien av gårdene. Disse begrepene *hud*, *skinn* og *engelsk* som var de gjeldende målene for en gårds verdi før disse ble endret i 1838 til et pengebasert system. De tre måleenhetene kommer fra et system der landskylda var betalt i skinnvarer slik som kuskinn, geiteskinn og kalveskinn. Kuskinnet hadde høyest verdi og ble kalt en hud, men kalveskinn var underenheter og varierte mellom 12 og 20 kalveskinn i en hud. Da landskylda ble fastsatt ble hudsystemet brukt som et referansesystem for skatteutligning. I hele Vest-Agder, og i deler av Aust-Agder var enheten

³¹ Dyrvik 1979:30f.

³² Dyrvik 1979:187.

³³ Dyrvik 1979:31.

engelsk brukt i stedet for kalveskinn grunnet den store handelen med England.³⁴ Fra 1639 ble skattelegginga på gårdene delt i tre kategorier basert på hvor mange huder gården var på. Den største kategorien var på gårder med fire eller flere huder i skyld, den mellomste var to til fire huder, og den minste var under to huder. Disse ble kalt *fullgårder*, *halvgårder* og *ødegårder* respektivt. Ødegården ble også omtalt som en fjerdinggård, men dette begrepet bruker jeg ikke i denne oppgaven siden ødegård er et mye mer etablert begrep.³⁵

1.6 – Kilder og metode

For å kunne undersøke noe fra fortiden må man ha levninger som enten fra den tiden eller er i stand til å fortelle noe om den tiden man ønsker å undersøke. Husmannsvesenet er en samfunnsgruppe som ikke finnes mer i det norske samfunnet, og derfor må forskningen på denne gruppen foregå gjennom hva kildematerialet kan fortelle om deres økonomiske og sosiale forhold, som denne oppgaven fokuserer på.

1.6.1 – Kildematerialet

Informasjonen om husmennene i Grindheim finnes i hovedsakelig *kirkebøkene*, *folketellingene* og *tinglyste kontrakter*. *Kirkebøkene* er protokollene som kirka førte over livshendelsene utført i kirka, slik som dåp, konfirmasjon, vigsel og begravelse. Protokollen er ført i to eksemplarer der den ene, ministerialboka, er ført av presten, og den andre, klokkerboka, er ført av klokkeren. Det er klokkerboka som er kopien, men noen ganger kan informasjonen være ulik i de to eksemplarene. Disse ble fra slutten av 1700-tallet ført tematisk, og jeg referer da i denne oppgaven til enten *vielsesprotokollen* eller *dåpsprotokollen* osv. for å presisere i hvilken bolk av kirkeboka jeg har referansen fra. Kirkebøker ble påbudt i 1685³⁶, men for Grindheim og Åserals del gikk de tidligste kirkebøkene bort i en brann på Bjelland prestegård i 1792 og kirkebøkene er da kun tilgjengelige fra desember 1792.³⁷ Dette begrenser hva som kan undersøkes for 1700-tallet i Grindheim. Måten kirkebøkene blir brukt i denne oppgaven er for å identifisere husmenn. Tillegg som «husmann» og «gårdbruker» var vanlige i protokollføringen ved barnedåp, vels og begravelse. Gjennom familierekonstitusjonsmetoden kan denne informasjonen lage tidslinjer for de ulike familiene

³⁴ Steinnes 1933:131.

³⁵ Holmsen 1979:17.

³⁶ Kjeldstadli 1999:157.

³⁷ Liestøl 1976:6.

som vil vise når familien eventuelt ble husmenn, hvor de bodde på ulike tidspunkt, og kanskje også når de sluttet å være husmenn.

Folketellingene gir et øyeblikksbilde av befolkningen og viser hvem som bodde de ulike plassene da tellingen ble utført og hva de drev med for å tjene til livets brød. Folketellingene gir varierende mengde informasjon avhengig av når tellingen er utført. De tidligste formene for folketelling i Norge som faller innenfor denne oppgavens periode er manntallet fra 1664, også kalt de Bülchelske manntall. Manntallet 1664 oppgir kun menn over 12 år, men deler disse i kategorier som oppsittere og husmenn, noe som gir denne kilden nytteverdi for oppgaven. I 1701 blir det utført et lignende manntall av militære hensyn, men denne er tapt for deler av landet, bl.a. hele Lister Amt som Grindheim lå under. Neste folketelling er i 1769 som regnes som den første virkelige folketellingen i Norge da både menn og kvinner nevnes. Fra 1801 begynner folketellingene å komme regelmessig, og er mye mer utfyllende enn de tidligere tellingene. Tellingene 1801, 1865, 1875, 1891, 1900 og 1910 er ført med fulle navn på alle personer og personalia til disse. De kalles de nominative folketellingene. Tellingene etter 1910 er også slike tellinger, men de faller utenfor denne oppgavens periode. Folketellingene 1815, 1825, 1835, 1845 og 1855 er numeriske og inneholder kun tall på antall individer på hver gård og/eller hvert bruk.³⁸ De numeriske tellingene kan derimot inneholde informasjon om antall husmenn, noe som hjelper i statistiske analyser. Tellingen fra 1845 er spesiell i Grindheim ved at den forteller hvor mange husmenn som var på de ulike gårdsbrukene, og kan ved familierekonstitusjonsmetoden kunne knyttes til enkelte familier som kjennes fra kirkebøkene og lokallitteraturen, men dette er et omfattende arbeid som jeg kun i begrenset grad kan få gjort i denne oppgaven.

De *tinglyste kontraktene* er en tredje direkte kilde til husmannsvesenet og den enkelte husmann. Der kirkebøkene og folketellingene kan fortelle noe om allerede etablerte husmenn, forteller kontraktene om hvilke krav som ble satt til husmannen, og hvor mye det kostet å leie plassen. Dette kan si noe om husmannens økonomiske utvikling fra kontraktingngåelse til folketelling. Når en kontrakt er tinglyst har den blitt lest opp på tinget slik at den da blir gjort gyldig.

Noen kapitler bruker andre kilder utenom disse, og er da redegjort for der.

³⁸ Kjeldstadli 1979:161.

1.6.2 – Metode

Denne oppgaven benytter seg av hovedsakelig kvantitativ metode, men den kvalitative metode blir også benyttet i situasjoner der kildene er fåtallige og ikke kan danne et kvantitativt grunnlag å analysere ut fra. Familierekonstitusjonsmetoden er en metode jeg kommer til å benytte meg noe av. Familierekonstitusjonsmetoden er i historisk demografi mye benyttet på kirkebøkene.³⁹ Det er en metode som dukket opp i demografiske arbeider rundt andre verdenskrig i Sverige, men fikk sitt gjennombrudd i franske historisk-demografiske arbeid utført av Louis Henry.⁴⁰ Metoden går ut på å rekonstruere en families historiske ut fra kronologiske og spredte opplysninger. Opplysningene som i starten ble før på kort, blir i dag gjort på digitale program som Excel og Word slik jeg har valgt å gjøre det, som siden blir sortert i grupper for hver person og deretter i hele familiegrupper. Historien til en familie kan derfor bedre forstås med tanke på fertilitet, bosetningsmønster med mer. I Norge er det spesielt historikeren Ståle Dyrvik som har fremmet denne metoden i sin bok *Historisk demografi: ei innføring i metodane*. Ved bruk denne metoden på kirkebøkene i Grindheim kan jeg identifisere husmenn som eksisterte mellom folketellingene og når de som er nevnt i folketellingene begynte å benevnes som husmenn.

³⁹ Dyrvik 1983:93.

⁴⁰ Dyrvik 1983:93f.

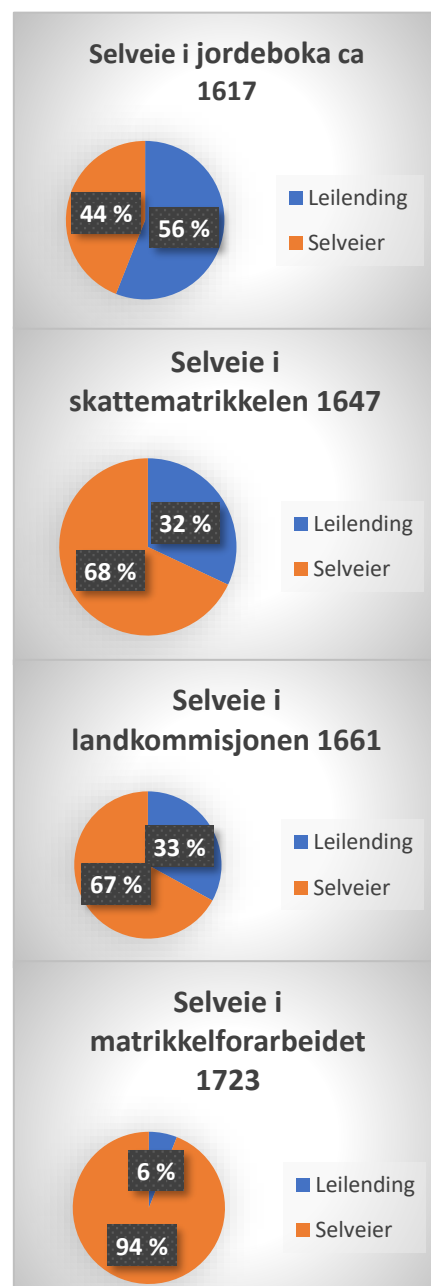
Kapittel 2 – En kort gjennomgang av brukshistorien i Grindheim

Denne masteroppgaven omhandler historien til en gruppe delvis jordbrukende personer og familier. Derfor vil det være nødvendig og gi en innføring i hvordan jordbruket var og utviklet seg i Grindheim. Dette kapittelet skal skape en kontekst for jordbruk- og brukshistorien til Grindheim som videre vil bidra inn i forklaringen til hvorfor husmannsvesenet oppstod da det gjorde, og hvorfor husmannsvesenet ikke ble så utbredt som i andre deler av landet.

2.1 - Eierskapet av jorda i Grindheim

Rundt 1100-tallet var store deler av jorda i Norge på bøndernes egne hender, såkalt selveie, men innen Svartedauden i 1350 var dette redusert til nærmere en tredjedel.⁴¹ Etter Svartedauden stod mange gårder øde, og mange la under seg flere gårder. På Agder la bønder fra kysten under seg gårdene inne i fylket. Dette ser man i Grindheim sogn der 44% sitter på sine egne gårder i 1617. På nasjonal basis skulle det ta nærmere 200 år før de offentlige godssamlingene gikk over til privat selveie.⁴² Agder skiller seg ut på dette feltet i hastigheten på godsavhendingene, noe man også ser i Grindheim. Fra 1617 og frem til 1723 ser man en økning av selveie i Grindheim fra 44% opp til 94%. I 1647 er selveierandelen i Grindheim på 68%, men 86,7% av all jorda eies av bønder (93,8% om man inkluderer det som eies av en borger i Mandal). For nabosognet Åseral, en del av samme prestegjeld som Grindheim på denne tiden, var bondeeie i 1647 på 91,2%.⁴³

Senere i denne perioden ble landkommisjonen fra 1661 skrevet på bestilling fra kongen for å kartlegge kongens eiendommer for eventuelle salg til å betale ned kronens

Figur 2.1, 2.2, 2.3 og 2.4. Tallene er hentet fra kildene nevnt i diagramtitlene.

⁴¹ Dørum i Store Norske Leksikon: Norsk jordeiendomshistorie.

⁴² Dørum i Store Norske Leksikon: Norsk jordeiendomshistorie.

⁴³ Fløystad 2007:82.

krigsgjeld. I Grindheim viser landkommisjonen at 67% er selveiere her.⁴⁴ Boka *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida?* viser at bondeie av jorda i Norge i 1661 var på 31%, og på Agder var dette 76%.⁴⁵ I Grindheim er det nesten totalt selveie og leilendinger som leier av andre bønder eller borgeres bruk. Det som kronen og kirka eier utgjør kun 6% av jorda i Grindheim i 1661, og denne andelen står fremdeles i 1723. På nasjonal basis hadde kronen 52% av jorda i Norge i 1661.⁴⁶ Innføringen av eneveldet i 1660 og det påfølgende krongodssalget fikk da lite å si for Grindheim, men allikevel blir mye gods solgt til bøndene som selveiergods i perioden fra 1661 til 1723 fra andre private aktører. Krongodssalget etter 1661 utgjorde nasjonalt en omveltende overgang fra et leilendingssamfunn til et selveiersamfunn. Dette gjaldt stort sett Vestlandet og Østlandet med unntak av fjellområdene i Buskerud og Telemark. Krongodset i Grindheim var solgt bort til bøndene i 1730 og 1734.⁴⁷

Agder var særlig utpreget av selveie med en selveierandel man ikke finner i resten av landet før 1801.⁴⁸ Årsaken til at selveierandelen gikk opp mellom 1661 og 1723 i Grindheim henger nok mye sammen med det Dyrvik kaller den tredje fasen i krongodssalget. Dyrvik skriver at «frå 1690 og 1720, byrja så salet frå dei lokale proprietærane vidare til leiglendingane, som no vart sjølveigarar».⁴⁹ Grindheim var en skogbygd og tok ut mye tømmer på 1500 -og 1600-tallet på lik linje med mange andre Agderbygder, og i 1661 nevnes Grindheim og Bjelland som de beste skogbygdene i Lister len.⁵⁰ I 1688 kom sagbruksprivilegiene som kortet ned landets sagbruksantall og produksjonsmengde for å hindre avskoging og for stor verdireduksjon av de norske skogene. Utenbygdseiere av gårdsbruk i Grindheim kom for det meste fra kysten og noen av dem fra byen Mandal. Nå som masseuttak av tømmer var sterkt redusert, og Grindheim ikke lenger hadde godkjente sagbruk for eksport, ville eierne begynt å se mindre nytte av disse skogene. I tillegg til at skogen ikke lenger var verdt å beholde for jordeierne hadde leilendingene fått nye fordeler rundt samme tid som gjorde at avkastninga fra leilendingene var mindre.⁵¹ Dette førte til at direkte eiendom av jord ikke lenger var attraktivt for jordeierne fra kysten og solgte da gårdene de hadde i Grindheim. Rettigheter til skog og

⁴⁴ Landkommisjonen 1661.

⁴⁵ Bjørkvik & Holmsen 1972:101.

⁴⁶ Dyrvik 2011:138.

⁴⁷ Breilid 1966:144, 163.

⁴⁸ Dyrvik 2011:140.

⁴⁹ Dyrvik 2011:140.

⁵⁰ Fløystad 2007:130.

⁵¹ Dyrvik 2011:140.

andre ressurser kunne på 1700-tallet skaffes gjennom andre måter enn å eie jorda direkte. Borgere og rike bønder forsvant allikevel ikke helt, for i bygdeboka finner man flere tilfeller gjennom hele 1700-tallet der bøndene sliter med å holde på gården sin, og ser seg nødt til å pantsette den. Panthaveren blir ofte en borger eller rik bonde fra andre bygder, men det var langt fra alle bønder som opplevde en slik pengemangel i Grindheim. At selveie førte til økte utgifter for bonden viser bygdebokforfatter Kari Lintoft til. Knut Dørum skriver i sin artikkel i Historisk Tidsskrift at «Lintoft gir en solid empirisk begrunnelse for at overgangen til selveie medførte økte økonomiske byrder av varig karakter».⁵² For Grindheim kan det virke som om overgangen til selveie ikke førte til store økonomiske byrder for bøndene. Dette kan forklares med at selveie allerede var utbredt, og at åsetesretten gjorde at gårdene forble udelte og klarte å produsere mer og mer gjennom 1700-tallet.

2.2 - Bruksstørrelsen

Størrelsen på et gårdsbruk avgjør i stor grad hvor mye det kan produsere. Størrelsen på gårdsbruket vil derfor òg ha stor innvirkning på velstanden i bondestanden. Ved å undersøke bruksstørrelsene på gårdene i Grindheim kan man kunne se hvordan en eventuell endring i den gjennomsnittlige bruksstørrelsen kan ha medvirket til fremveksten av en husmannsstand. Som det blir vist i neste kapittel der husmannsgruppen blir identifisert og periodisert, begynte ikke husmannsstanden å dukke opp før utpå 1800-tallet i Grindheim. Dette skjer samtidig som bruksdelingen tar til på Agder i større omfang enn tidligere og befolkningsoverskuddet blir igjen i bygda. Tidligere i kapittel 1.4 under delen om åsetesretten la jeg fram Mykland og Slettan sine forklaringer på hvorfor bruksdelingen skjedde, og hvorfor befolkningsoverskuddet ikke flyttet ut. Bruksdelingen kan da knyttes opp mot økningen av husmenn, der husmenn er søsken som ikke fikk en egen part i gården og som, grunnet færre muligheter ved kysten, må finne levebrød på andre måter.

⁵² Dørum 1995:161.

Tabell 2.1 - Matrikelinformasjon fra Grindheim 1661-1886 ⁵³									
Landkommisjonen 1661									
Matrikelgårder	Brukere	Skyld (20 engelsk per hud)				Gjennomsnitt per bruker			
		Huder		Engelsk		Huder		Engelsk	
27	71	56		12		16			
Gjennomsnittutregning fra huder til skylddaler						Daler	Ort	Skilling	
						1	4	10	
Matrikkelforarbeidet 1723									
Matrikelgårder	Brukere	Skyld (20 engelsk per hud)				Gjennomsnitt per bruker			
		Huder		Engelsk		Huder		Engelsk	
35	101	62		12		12			
Gjennomsnittutregning fra huder til skylddaler						Daler	Ort	Skilling	
						1	2	8	
Matrikkelen 1838									
Matrikelgårder	Løpenummer	Oppsittere	Skyld (Daler)			Gjennomsnitt per løpenummer			
			Daler	Ort	Skilling	Daler	Ort	Skilling	
34	124	117	149	2	8	1	1	1	
Matrikkelrevisjonen 1863									
Matrikelgårder	Løpenummer	Oppsittere	Skyld (Daler)			Gjennomsnitt per løpenummer			
			Daler	Ort	Skilling	Daler	Ort	Skilling	
34	157	140	149	0	19	0	4	18	
Matrikkelen 1886									
Matrikelgårder	Løpenummer	Oppsittere	Skyld (Daler)			Gjennomsnitt per løpenummer			
			Daler	Ort	Skilling	Daler	Ort	Skilling	
34	213	189	149	0	0	0	3	12	

I de overnevnte tabeller blir gjennomsnittsbruket utregnet med et utgangspunkt i matrikkelen fra 1838. I denne matrikkelen ble det gamle hudsyste­met byttet ut med skyddalersyste­met, og matrikkelen nevner da begge syste­mer for å vise overgangen. For å lettere kunne følge utviklingen i skylda har jeg omregnet hudskylda til skyddaler i landkommisjonen 1661 og matrikkelforarbeidet 1723. Likningen nedenfor viser omregningsformelen i generell form. Forholdet mellom daler og hud var ikke fast rundt om i landet da matrikkelarbeidet ble påbegynt for matrikkelen 1838. Denne matrikkelen tar utgangspunkt i en normalgård i tinglaget som blir nøye skyldsatt, og sammenligner de andre gårdene i tinglaget med denne normalgården. Forholdstallet mellom huder og skyddaler må derfor regnes ut spesielt for hvert tinglag.

⁵³ Kildene for tabellen er de nevnte matrikler og landkommisjon.

$$\frac{\text{Total skilling}}{\text{Total hud}} = x \frac{\text{sk}}{\text{hud}}$$

$$x \frac{\text{sk}}{\text{hud}} \times \frac{\text{Total hud}}{\text{Total brukere}} = x \frac{\text{sk}}{\text{bruker}}$$

Regnestykket tar for seg totalt antall skilling (sk) i undersøkningsområdet, og deler dette på totalt antall hud i samme område. Begge totalene kommer fra matrikkelen 1838. Engelskene blir regnet med i desimalform under antallet huder. Tallet man får viser hvor mange skilling det er i en hud. I andre linje av likningen blir dette overført til antall skilling per gårdbruker. Dette gjøres ved å finne ut hvor mange huder en gårdbruker har i gjennomsnitt i undersøkningsområdet, altså må totalt antall huder deles på totalt antall brukere. Dette tallet ganges så med det forholdstallet den første likningen gav. Dette gir da antall skilling per bruker (x skilling/bruker).

En annen ting å bemerke seg med tabellene er at i de tre siste matriklene har jeg ført opp både løpenummer og oppsittere. Dette er fordi en oppsitter gjerne kan ha flere løpenummer i sitt eierskap og er ført opp for ordens skyld. For å skape kontinuitet med de to første tabellene har jeg valgt å bruke løpenummer som enhet. En bruker i 1661 og 1723 satt ofte på kun ett bruk, så brukere og bruk kan regnes for det samme. Da brukene ble nummerert i matrikkelen 1838 var det gårdsbrukene hver for seg som ble nummerert, og ikke hver oppsitters eiendom. Siden de fleste brukerne i 1661 og 1723 kun hadde et bruk hver, men en del må ha vært medbrukere om man skal dømme etter manntallet fra 1664 (Øvre Øydna hadde ni oppsittere i 1664 versus seks i 1723). Derfor velger jeg å bruke løpenummer som samme betegnelse som brukeren stod for i tidligere matrikler. Om man derimot velger å bruke oppsittere i stedet for løpenummer i utregningen, vil trenden i utviklingen av bruksstørrelsen endre seg i svært liten grad.

Matrikkelrevisjonen 1863 foreslo en ny skyldsetting, men den nye skylda ble i liten grad gjennomført, og det er ikke før i matrikkelen fra 1886 at skylda fastsettes offisielt, og erstattet 1838-matrikkelen. Jeg har i tabellen for matrikkelrevisjonen 1863 brukt den foreslåtte skylda. Grunnen for dette er at resultatet av den foreslåtte skyldendringa passer inn som et mellomledd mellom matrikkelen 1838 og 1886. Nedgangen fra gjennomsnittsskylda 1-1-1 i 1838 til 0-3-12 i 1886 er nesten en halvering, og matrikkelrevisjonens gjennomsnittsbruk passer inn i nedgangskurven med ei gjennomsnittsskyld på 0-4-18. Observasjonene

matrikkelarbeiderne gjorde i Grindheim må ha tydet på en nedgang i bruksstørrelsen som i matrikkelen 1886 ble videre konstatert.

Denne nedgangen i gjennomsnittsskylden og økningen i brukstallet viser at 1800-tallet så en svekkelse av åsetesretten i Grindheim. Fra Dørum artikkel om overgangen fra selveies innvirkning på fremveksten av husmannsvesenet i Norge påpekte Dørum at en sterk åsetesrett som holdt bruket udelt var en større årsaksfaktor enn overgangen til selveie.⁵⁴ Grindheim hadde som nevnt en særdeles høy grad av selveie på 1600-tallet sammenlignet med resten av landet, og bondeiet var på 94%. Gjennom 1700-tallet var bruksdelingen i Grindheim omtrent ikke-eksisterende så åsetesretten må ha stått sterkt her, men dette førte ikke til en fremvekst av husmannsvesenet slik Dørums funn indikerte. Husmannsvesenet kom på 1800-tallet til Grindheim, og dette må da heller henge sammen med den høye bruksdelingen og det som trolig har forårsaket den – befolkningsveksten.

⁵⁴ Dørum 1995:170.

Kapittel 3 - Identifisering og tidfesting av husmannsplassene

Dette kapittelet skal identifisere, kartlegge og tidfeste alle mulige husmannsplasser og husmenn i Grindheim sogn fra starten av 1600-tallet og frem til husmannsplasser opphørte i sognet rundt 1900. Kapittelet vil også forsøke å forklare oppstanden til disse husmannsplassene, samt hvordan husmannsvesenet utviklet seg i sin utbredelse frem til den siste husmannen i Grindheim døde i 1912. Kapittelet innledes med en gjennomgang av hovedkildene for kapittelet og hvilke utfordringer de byr på i forhold til hva kapittelet skal besvare. Kapittelets empiriske hoveddel deles inn i perioder på hundre år. Hvert århundre er veldig ulike i hvordan husmannsvesenet utviklet seg i Grindheim. Fra variasjon på 1600-tallet og fravær på 1700-tallet til eksplosiv vekst på 1800-tallet.

Tidfesting av husmannsplassene

I tabell 3.1 følger en liste over de husmannsplasser som har vært mulige å identifisere i Grindheim fra 1790-tallet og frem til de opphørte senest rundt 1910. Noen av plassene vil få omtrentlige datoer ettersom det ikke alltid er mulig å vite når en plass ble opprettet. Grunner for dette varierer fra mangler på husmannskontrakter til ufullstendige opplysninger i andre kilder. Bygdeboka står for det meste at navn på plassene og årstall, men bygdeboka nevner ikke alle plassene, og heller ikke alle årstall. Omtrentliggjøringen av årstallene baseres på kjente tider da husmannsplassen var i bruk. Matrikelgårdene plassene hørte til under føres løpende ut fra matrikelnumrene. Gårdene fra Øvre Øydna til og med Refsnes er sentrumsgårder i bygda, og gården Øvre Ågedal kan plasseres både som liggende i sentrum og sentrumsperiferien avhengig av hvordan man definerer sentrum. Øvre Ågedal ligger sentralt geografisk, men folket der har hatt stor tilknytning til ikke-sentrale gårder.

1600-tallet har nevnt flere husmenn i Grindheim, men disse kan sjeldent knyttes til noen spesifikke husmannsplasser. Noen av de gårdene som i manntallet 1664 hadde husmenn skilte på samme tid fra nyryddede gårder. På noen av disse nyrydningene finner man de neste årene personer med samme navn som husmennene i 1664. Dette må bety at noen husmenn i 1664 egentlig var nyrydningsmenn, men når disse nyrydningene startet er ikke alltid like klart.⁵⁵

⁵⁵ Eksempel på dette kan finnes på gården Vårdal der det i 1664 nevnes en Olluf Schode under husmenn. Schode er en skriveform for Skotet som i 1665 nevnes som selvstendig gård. Manntallet 1664: <https://www.digitalarkivet.no/ft10051005312041>. Matrikkelen 1665: <https://www.digitalarkivet.no/ma20100429650477>.

Siden husmannsplassene på 1600-tallet ofte ikke kan knyttes til noen spesiell plass, og at de som kan blir skilt ut som egne gårder, har jeg valgt å utelate de fra tabell 3.1. Tabell 3.1 vil derfor kun ha husmannsplasser fra slutten av 1700-tallet og fremover da det dukket opp nye plasser.

Navn på husmannsplasser nevnt i Grindheim bygdebok bruker jeg også som navn på de samme plassene her. I noen tilfeller har jeg bare skrevet hvilket gårdsbruk husmannsplassen lå under om plassnavnet ikke kjennes. Tabellen er sortert kronologisk til den grad det er mulig fra året plassen ble opprettet. De plassene som senere ble skyldsatt er nevnt under med det året skyldsettingen ble tinglyst og gjennomført, og nedleggelsesåret på plassen stemmer ikke alltid overens med dette. Et eksempel er plassen Sletækra som opphørte som plass rundt 1843, men som ble skyldsatt i 1874, noe jeg mener kommer av at Sletækra kan ha blitt innlemmet i plassen «Golevik 1» som Sletækra ble skilt fra.

Tabell 3.1 - Husmannsplasser i Grindheim⁵⁶				
Matrikelgård	Navn	Opprettet	Nedlagt	Skyldsatt
Ytre Øydna	Stedjan	Ca. 1821	1856	1856 - Bnr. 4
	Langemoen	1876	1888	
Øvre Øydna	Sletækra	1829	Ca. 1843	1874 - Bnr. 5
	Golevik 1		1850	1850 - Bnr. 4
	Kleivan	Ca. 1836	1882	
	Rjukan	1853	1873	
	Neset	Ca. 1860	Ca. 1865	
	Plass under Sjallbreiå	Ca. 1860	Ca. 1870	
	Nyhagen (Vårdalsbakken)	1863	1900	1900 - Bnr. 25
	Golevik 2	1867	1874	1874 - Bnr. 16
	Vårdalsbakken	1874	1882	1882 - Bnr. 13
	Øvre Vårdalsbakken		1902	1902 - Bnr. 28
	Golevik 3			1870 - Bnr. 3
	Knappholtan	Uklar historie		
	Skjeborfyedde	Uklar historie		
	Plass under Ækrå	Uklar historie		
	Gronkebakkjen	Uklar historie		
	Plass under bnr. 20	Uklar historie		
Ås	Hestekokjerran	1811	Ca. 1846	
	Blåbærbakken	1816	1862	1862 - Bnr. 5
	Timremyr	1879	1889	1889 - Bnr. 6
Byremo	Byråsen 1	1857	1898	1898 - Bnr. 13
	Byråsen 2	Ca. 1870	Ca. 1875	

⁵⁶ Det meste av informasjon er funnet i Breilid 1966, for skyldsettingene og kontraktinngåelsene er kilden panteregisteret.

Hårtveit	Sletteskog	Ca. 1792	1886	
	Neset	1826	Ca. 1850	
	Åmot "Rundeheugen"	Ca. 1840	1897	
Refsnes	Voddan	1839	Ca. 1845	
	Hauane/Tjødskarvodden	1839	Ca. 1845	
Ytre Grindheim	Stedjan	1806	1851	
	Sisselplass	1828	Ca. 1845	
Vasbotnan	Kyrkjenesodden	1831	Ca. 1850	
Ytre Flottorp	Kvålsbakken	<i>Uklar historie</i>		
Øvre Flottorp	Lien	1700-tallet	Ca. 1816	
	Øvre Neset	Ca. 1850	Ca. 1870	
Håland	Våråsen	1858	1908	
Vestre Sveindal	Bromstebakken "Bakken"	1834	Ca. 1880	
	Lubbedalen	Ca. 1875	1894	
	Prestebakken	<i>Uklar historie</i>		
Austre Sveindal	Lunden	Ca. 1875	1890	
Butveit	Lian	1832	1894	
Kollungtveit	Lunden	Ca. 1865	1912	
Seland	Austjordet	1820	Ca. 1850	
	Kleiva	Ca. 1860	Ca. 1870	
	Storbrotet	1875	1885	
Leland	Midbakken	Ca. 1830	1840	
	Lelandskardet	<i>Uklar historie</i>		
	Ringægra	<i>Uklar historie</i>		
Øvre Ågedal	Sletteskog	1818	1887	

3.1 – Kildegrunnlaget for kapittelet

Dette kapittelet er viktig for denne oppgavens gjennomføring i det at den skaper er forskningsgrunnlag og definerer den perioden det bør tilegnes mest tid på, men kapittelet er også viktig i seg selv. En identifikasjon av alle husmannsplassene i Grindheim har aldri vært gjort før og vil derfor på egenhånd være et bidrag til å vise utbredelsen av husmannsvesenet i Indre Agder. Videre viser tabell 3.1 varigheten på husmannsplassene, noe som vil ha betydning for en delundersøkelse i kapittel 5.3. Derfor vier jeg her et delkapittel til å forklare kildegrunnlaget for oversikten over husmannsplassene i Grindheim.

Husmannsplassene i Magnus Breilids bygdebok

En av hovedkildene for dette kapittelet, og mye av resten av oppgaven, vil være *Grindheim gards- og ættesoge* skrevet av Magnus Breilid (1896-1975). Den kom ut i 1966 og var på mange måter i samme stil som datidens bygdebøker som fulgte en emnedelt modell slik det var vanlig for innlandsbygder, i motsetning til den kronologiske modellen som var mer vanlig i

byhistoriene.⁵⁷ Bygdeboka bidrar spesielt sterkt til at jeg kan knytte husmennene til husmannsplassene. Andre bygdebøker fra samme tid har ikke viet mye tekst til husmannsplassene, og tanken om at «alle skulle med» i bygdebøkene slo ikke inn for fullt før sosialhistoriens innslag på 1970-tallet.⁵⁸ Breilid har ikke vært utenom det vanlige på dette i forhold til dagens standarder for inkludering i bygdebøkene, men han skiller seg likevel ut fra hans egen tid. Hovedfokuset til Breilid ligger uansett stort sett på gårdbrukerne og deres slektslinjer og gårdenes eierrekke opp gjennom tiden. Ettersom husmenn ikke eide jorda de bodde på nevnes de ikke utfyllende i bygdeboka, og husmannsplassene er til tider vanskelig å finne i Breilids tekst. Dette byr på utfordringer når husmannsplassene skal spores opp, periodiseres og plasseres geografisk.

Breilid var heller ikke konsekvent i sin begrepsbruk, og dette byr da på ytterligere tolkningsproblemer. Husmannsplassene kan hos Breilid nevnes som husmannsplass, plass eller bare et jordstykke. Begrepet «plass» tyder som oftest husmannsplass, men det behøver ikke å være det Breilid alltid mener når han bruker begrepet.⁵⁹ Begrepet «jordstykke» kan i rette kontekster bety husmannsplass, men uten denne konteksten kan begrepet mene et stykke som er solgt til et annet bruk, og derfor ikke ensbetydende med husmannsplass.⁶⁰ Bygdeboka må derfor kun brukes som en ledetråd, og opplysningene presentert må undersøkes og bekreftes/avkreftes gjennom bruk av flere kilder.

For å illustrere et annet problem med bygdeboka trekker jeg fram et eksempel. På det som i dag kalles for *Bakkebrukan* på gården Øvre Øydna, oppstår det noe forvirring med Breilids navngivelse av husmannsplassene der. Vanligvis vil jeg ikke tenke for mye på navngivelsen, men akkurat i dette tilfellet blir det viktig for tolkningen av bygdeboka. Disse brukene er i dag to separate bruk der det ene har bruksnummer (bnr.) 25 og det andre bnr. 13 og 28. Begge er skyldsatte husmannsplasser. Disse har Breilid kalt Nedre og Øvre Bakken.⁶¹ Nedre Bakken blir

⁵⁷ Norsk lokalhistorisk institutt 1993:14f.

⁵⁸ Marthinsen 1997:14.

⁵⁹ Eksempel på ukonsekvent bruk av «plass»: s. 85 i bygdeboka brukes «husmannsplass» og «plass» om den samme husmannsplassen. S. 345f nevnes at Torje Torusen holdt av en plass til seg selv som fikk lnr. 79d, men husmannsplasser hadde ikke egne løpenummer, så Torjes plass var ikke en husmannsplass. Breilids begrep «plass» kan heller tydes som et lite gårdsbruk, men det er ikke alltid entydig med «husmannsplass».

⁶⁰ Eksempel på ukonsekvent bruk av «jordstykke»: s. 240 i bygdeboka skilte Ånen Torkelsen fra et jordstykke «Bjørnevollen» til Ole Olsen. Ole Olsen er kjent som husmann på Vollen som trolig er navn på samme område. S. 253 står det at Ole Torusen og sønnene bygsla bort et jordstykke til Sissel Olsdatter der hun satt opp hus og bodde. Denne boformen minner om en husmannsplass.

⁶¹ Breilid 1966:94.

oppsummert av Breilid til å ha ligget under bnr. 10, noe som blir bekreftet tidligere i gårdens kapittel, men blir der kalt «Vårdalsbakken». På Øvre Bakken skriver Breilid at bnr. 13 var tidligere to husmannsplasser, og i tillegg var bnr. 28 en husmannsplass, altså tre husmannsplasser under Øvre Bakken. I brukets oppsummering nevnes det bare en brukerrekke, og den tidligste brukeren her er nevnt som ei husmannsenke. Under beskrivelsen av henne blir det forklart at hun leide i «Vårdalsbakken».⁶² Flere brukere som skaper forvirring er Lars Johnsen, født på «Bakken» i 1838, men det er ingen med det navnet født i Grindheim det året.⁶³ Søren Gunleivsen, selveier under bnr. 6, leier ut «Vårdalsbakken» i 1878.⁶⁴ En slik variasjon i navnebruken byr på noen problemer med identifikasjon av husmannsplasser i dette området. Selv har jeg kommet fram til at de må ha vært minst to husmannsplasser med navnet «Vårdalsbakken», men det kan i realiteten vært tre. Jeg velger derfor å ha tre husmannsplasser i tabell 3.1 kalt «Vårdalsbakken».

Husmannskontrakter

En husmannskontrakt er avtaleforholdet mellom husmannen og jordeieren, og avtalen varierer fra husmannsplass til husmannsplass.⁶⁵ Grindheim har ikke mange bevarte husmannskontrakter, og trolig har mange av disse vært muntlige avtaler. Disse kontraktene blir vanligvis funnet i pantebøkene der tinglyst eiendomsinformasjon føres, og pantebøkene er oppsummert i panteregisteret. Pantebøkene er svært omfattende å lete i, så panteregistrene er derfor å foretrekke. Husmannskontrakten blir kalt «husmannsseddel» i panteregistrene, og i panteregisteret fra Grindheim 1810-1952 nevnes det bare to husmannssedler.⁶⁶ En på Ytre Øydna i 1876 og en på Øvre Øydna 1878.⁶⁷ Enten så finnes ikke alle husmannskontraktene i panteboka, eller så ble de aldri registrert, for i bygdeboka nevner Breilid fem kontrakter spesifikt, og elleve andre avtaler som kan være en form for kontrakt.⁶⁸ Det er ingen grunn til å tro at Breilid ikke har funnet husmannskontrakter som panteregistrene ikke nevner, men som nevnt tidligere var ikke Breilid alltid like konsekvent med ordbruken sin,

⁶² Breilid 1966:79.

⁶³ Breilid 1966:90.

⁶⁴ Breilid 1966:81

⁶⁵ Lokallhistoriewiki.no/husmannsvesen.

⁶⁶ Panteregister 1810-1952 for Grindheim.

⁶⁷ Panteregister 1810-1952 for Grindheim, fol 17a og 31a.

⁶⁸ Breilid 1966: De fem sikre: s. 79, 80, 82, 108 og 448. De elleve mulige: s. 48, 74, 79, 81, 212, 240, 240, 243, 253, 280 og 343.

så de elleve andre husmannsavtalene som er nevnt i bygdeboka vil være vanskelig å bekrefte om de var et resultat av en formell eller uformell avtale.

Folketellinger

Folketellingene i Norge er nærmere gjennomgått tidligere i kapittel 1, så her presenteres kun hva denne kilden spesielt kan hjelpe med for å identifisere og tidfeste husmannsplassene i Grindheim. Folketellingene i Norge kan grupperes på flere måter, men de to største forskjellene mellom dem er hvorvidt de er nominative eller numeriske, altså om de nevner navn eller ikke.⁶⁹ De folketellingene som er brukbare til å identifisere og tidfeste husmannsplassene i Grindheim er de etter 1801. Folketellingen 1801 og de etter 1865 er nominative og nevner navn på de som bodde på de ulike gårdene. Folketellingene 1815, 1825, 1835, 1845 og 1855 er numeriske og forteller hvor mange som bodde på hver gård, ofte delt i aldersgrupper. Den folketellingstypen som er mest behjelpelig her er de nominelle ettersom de muliggjør å plassere de husmenn man finner i andre kilder til spesifikke plasser i årene rundt folketellingen. Er en person født i 1863 i en husmannsfamilie er det stor sannsynlighet for at den plassen de oppholdt seg på da er den samme som man finner de igjen på i folketellingen fra 1865 om ikke annen informasjon taler for det motsatte. De numeriske folketellingene er mer utfordrende å bruke til dette kapittelets formål, men med bruk av familierekonstitusjonsmetoden (se kapittel 1.6.2) kan disse også gi brukbar informasjon.

Kirkebøker

Den siste store kilden jeg nevner i dette delkapitlet er kirkebøkene som på lik linje med folketellingene er nærmere gjennomgått i kapittel 1.6, men har områder ved seg som er spesielt brukbare i dette kapitlet. Kirkebøkene har derimot en svakhet som jeg senere vil gå nærmere inn på, men som handler om at benevnelsene folk får i kirkebøkene ikke kommer med i et relativt stort tidsrom midt på 1800-tallet og som kan ha konsekvenser for graden familierekonstitusjonsmetoden kan gi brukbar informasjon.

3.2 - Husmennene på 1600-tallet

I dette delkapitlet blir både identifisering og tidfesting av plasser utført på kronologisk vis for 1600-tallet. Dette århundret er til tider utfordrende innen husmannsforskningen, stort sett

⁶⁹ Arkivverket, 2021: <https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/folketellinger>.

grunnet det lave kildetilfanget tidlig i århundret som kan si noe om lokale forhold, men også at selve begrepet husmann virker til å endre betydning i løpet av perioden. Nasjonalt sett utviklet ikke husmannsvesenet seg likt rundt om i landet. Lokale og regionale forhold var i stor grad med på å forme utviklingen av husmannsvesenet, særlig innen antallet. På Østlandet ble husmannsplasser ryddet i stort omfang i andre halvdel av 1600-tallet, mens på Agder var ikke denne nyrydningen like stor, spesielt ikke i Grindheim som ikke så husmenn på nærmere 150 år etter husmannsrydningene på Østlandet.⁷⁰ Hva var husmenn på 1600-tallet, og hvordan utviklet denne klassen seg i Grindheim dette århundret? Hvorfor stanset veksten av denne samfunnsgruppen i Grindheim i andre halvdel av 1600-tallet?

3.2.1 - Husmenn tidlig på 1600-tallet

Tidlig på 1600-tallet begynner man å regelmessig finne personer kalt husmenn i kildematerialet. Betegnelsen husmann på denne tiden var ikke den samme som den vi kjenner fra 1700-tallet og fremover. På starten av 1600-tallet var husmenn kun en skattekasse fra myndighetenes side, og de husmenn nevnt i skattemanntall fra denne tiden var en del av skattegruppen som betalte minst skatt, nemlig husmenn og ødegårdsmenn.⁷¹ Eksempel på dette finner man i krigsskatten fra 1611 der «Landebønder eller Leylendinger» hver betaler 1 daler, og «Ødegaardtsmendt, Husmendt» hver betaler ½ daler. Skatteklassen «odelsbønder» hadde en egen ordning der de betalte ¼ daler for hver hud jordegods de hadde dette året.⁷² I 1628 er disse nevnt under husmenn og ødegårdsmenn i Grindheim: Ankjell Løland, Osu Brandsdal og Laurits Butveit.⁷³ De to første vet man ikke mer om. Laurits Butveit vet man mest sannsynlig var sønn av Søren Butveit som var nevnt som husmann i 1618 og som ødegårdsmann i 1622.⁷⁴ Historiker Kåre Lunden nevner at fra senmiddelalder og ut på 1600-tallet var rydningsmenn og ødegårdsmenn delvis nevnt som husmenn og hørte til den laveste skatteklassen, noe som forklarer hvorfor Søren Butveit var nevnt som husmann ett år, og ødegårdsmann kort tid senere.⁷⁵ Laurits og faren Søren er de som tidligst er nevnt på Butveit i skriftlige kilder. I Lister lens jordebok fra ca. 1617 nevnes Butveit som «ødegaarden Bueland» under «Svindall østre». De to eierne av Austre Sveindal var Tore og Tolleiv som ikke nevnes

⁷⁰ Skappel 1922:85. Skappels tabell viser hvor stor forskjellen var mellom Østlandet og resten av landet i antall husmenn mellom 1664 og 1723.

⁷¹ Holmsen 1979:29.

⁷² Lensregnskap for Lista len, protokollnr. 3 1611-1614. Krigsskatten 1611.

⁷³ Breilid 1966:9.

⁷⁴ Breilid 1966:402.

⁷⁵ Lunden 2002:137.

under Butveit noen gang i andre kilder. I 1966 skriver Magnus Breilid ned et sagn i bygdeboka fra Butveit:

«Det går ei gamal segn om at det for over 300 år sidan flytte hit tvo brør frå Øvre Øydne og kjøpte Butveit som då var bumark under Austre Sveindal. Dei dyrka fyrst opp «Der heima», der dei bygde tvo hus, dei fyrste på gd. Ole og Lars-folka på Butveit skal ætta frå desse brørne».⁷⁶

Noe sannhet kan det være i sagnet. Lars og Laurits er skriveformer av det samme navnet. I 1647 er nevnt «Lauritz Wardall och Oluff ibm.» som eiere av ¼ hud i Butveit som da var skilt fra Sveindal, men kun Oluff bruker deres part i gården.⁷⁷ På Øvre Øydna som sagnet sier brødrene kom fra er det nevnt en Laurits Olsen som er født i 1631 og sønn til en Oluff som var ødegårdsmann på Øvre Øydna. Mulig at det kan være noe slektskap der, men alderen til denne Laurits på Øydna er for lav til at han er eier av en gård. I manntallet 1664 nevnes en Lars som er 60 år gammel på Butveit, og dette må være den samme som i 1647.⁷⁸ Lauritz Wardall er også nevnt på Vårdal i 1647.⁷⁹ Vårdal er nabogård til Øydna, og slektskapet har trolig vært nært mellom de to gårdene før, så det kan være sagnet bare har rotet det litt til med geografien. Om den delen av sagnet som omhandler at det kom folk og ryddet seg gård i en annen gårds bumark stemmer støtter dette opp om Lundens påstand om at husmenn tidlig på 1600-tallet delvis er rydningsmenn og ødegårdsmenn. Skattematrikkelen fra 1647 viser slik som vist over at det hadde dukket opp flere nye skattegårder i Norge. Dette viser til en sterk nyrydningsperiode som også nådde Grindheim. Årsaken til den tidlige skyldsettingen må tillegges de juridiske kravene satt fra kongen og statens side. Fra Kristian IV's lov av 1604 skulle en gård skyldsettes innen tre år etter ryddingen fant sted. Fra 1632 ble dette økt til seks år, og i 1648 ble dette endret til av rydningen skulle skyldsettes etter rydningsmannens død.⁸⁰ Butveit er nevnt som «Butued Ødegaard» fram til 1647 i jordebøkene for Lister len da tillegget «ødegaard» er tatt bort. Dette tolker jeg som at Butveit da ble regnet som fullstendig selvstendig gård. Gården ble derimot trolig skilt fra Austre Sveindal kort tid etter jordeboka fra 1617 ettersom gården fikk en egen skattelegging uavhengig fra Sveindal. Det er åtte nye gårder som har fått egen skattelegging mellom 1617 og 1647. De fleste av disse nevnes også som «ødegaard» i jordebøkene fram til skattematrikkelen i 1647 slik som Butveit, så disse

⁷⁶ Breilid 1966:398.

⁷⁷ Fladby & Try 1972: 196.

⁷⁸ Fogdens og sorenskriverens manntall 1664-1666 nr. 10, Lista len, s. 64.

⁷⁹ Fladby & Try 1972: 193.

⁸⁰ Skappel 1922:42.

gårdene må ha hatt en lignende utvikling. Loven om skyldsetting av nyryddet jord gjorde at skattebyrden ble større hos bøndene om nyrydningen ikke ble skilt fra hovedgården, og ellers store skattebyrder må ha gjort at nyrydningene ble skilt fra som selvstendige gårder slik av ser i Grindheim.

Lagmann i Eidsivating Pål Prestesæter som skrev i 1998 om husmannskontrakter fra et juridisk perspektiv viser til den nevnte loven om skyldsetting, og hvordan med både staten og bøndenes motstand det fremdeles dukket opp husmannsplasser i første halvdel av 1600-tallet.⁸¹ Prestesæter skriver spesielt om Toten og forholdene der som bestod av allmenninger og de rettighetene bøndene hadde der, og at ved å opprette husmannsplasser i innmarka kunne opprettelsen av husmannsplasser lettere holdes skjult for myndighetene.⁸² Grindheim hadde på lik linje med resten av Agder ingen allmenninger. Utmarka i Grindheim var liten nok til at den ble delt mellom matrikelgårdene. Mye av utmarka kan allerede ved inngangen av 1600-tallet vært delvis ryddet som engmark for vinterfôr ettersom åkrene i innmarka ofte var for små til å produsere vinterfôret der. Dette må ha gjort at det var færre konsekvenser skattemessig for bøndene å la husmenn rydde seg plasser i deres utmark. Man ser også at skylda på gårdene gikk ned etter at en rydningsplass ble skilt fra. Dette sees eksempelvis på Vårdal og Ytre Øydna som begge gikk ned fra 5 huder skyld til 4 etter deres tilhørende ødegårder ble skilt fra som selvstendige skatteenheter. Dette må ha ført til en lavere skattebyrde hos noen bønder, og derfor stå i kontrast med det Prestesæter skriver om situasjonen på Toten.

Hvem var husmenn tidlig på 1600-tallet?

Husmannsbegrepet tidlig på 1600-tallet har blitt omdiskutert flere ganger. Historiker Håvard Kongsrud listet i en av sine artikler opp de ulike formene begrepet husmann kunne ha på 1600-tallet, slik som innerster, rydningsmenn, håndverkere medbrukere, fattige og kårfolk.⁸³ Hva var kriteriene for å skatte som husmann tidlig på 1600-tallet? Historiker og bygdebokpioner Andreas Holmsen la fram en forklaring på dette for perioden 1610-1628 i sin bok *Eidsvoll bygds historie. Bygdehistorien til omkring 1700* gjennom et sitat fra fogden i det området i 1611:

⁸¹ Prestesæter 1998:15f.

⁸² Prestesæter 1998:16.

⁸³ Kongsrud 2007:94.

«Og hvorsomhelst på en gård fantes mere enn én besittende landbo, er da én på gården utskreven for full skatt og de andre til skatt innført under husmanns titel, hvorhelst og alle embitsmenn (d.v.s håndverkere) og ledige karle innført er».⁸⁴

I dette sitatet blir husmenn gjennom fogdens retningslinjer beskrevet som medbrukere, håndverkere og løsarbeidere. Simen Skappel gir også det inntrykket av det tidlige husmannsvesenet over et tiår før Holmsen. Skappel generaliserer derimot husmannsdefinisjonen slik: «Husmanden er en almindelig arbeidsmand; han har sin egen husstand; han har skaffet sig fast bopæl ved at leie sig ind paa eiendommen hos en jordbrukende person».⁸⁵ Denne veldig generaliserende definisjonen dekker i stor grad det som kalles «egentlige husmenn», altså husmenn slik de defineres på 1700- og 1800-tallet. Spesielt for Grindheim der husmenn på 1600-tallet virker til å heller være en nyrødningsgruppe som er selvstendige gårdbrukere.⁸⁶ Skappel nevner at det finnes unntakelser fra denne definisjonen som han ellers også kaller et «fellestrekk», men videre nevnes han og flere kriterier for husmenn som bedre passer inn etter 1600-tallet slik som bosetning på uskyldsatt jord og arbeidsplikt ovenfor bonden.⁸⁷ Begrepet husmann på 1600-tallet virker heller til å være en sekkebetegnelse slik Håvard Kongsrud kaller det i sin artikkel om husmannsbegrepet på 1600-tallet.⁸⁸ Kongsrud trekker i tillegg til Holmsens sitat inn en instruks fra lensherren på Akershus fra 1612 der de samme husmannskriteriene legges fram.⁸⁹ Kongsrud finner for sitt undersøkelsesområde – Aurskog – at personer som skatter under husmenn er svært ambulerende for hvert år. Et år skatter en husmann som medbruker, og et annet år er det en annen medbruker. Det samme gjelder for håndverkere og løsarbeidere. Det Kongsrud trekker ut av dette er at å kvantifisere antallet husmenn i 1600-tallets første tredjedel ikke er egnet for å trekke slutninger.⁹⁰ Etter 1628 slutter skattelistene å nevne husmenn, og i 1647 blir noen husmenn nevnt i bl.a. Eidsvoll, men som Holmsen poengterer er disse husmannsplassene heller selvstendige gårder som ikke er ferdig ryddet.⁹¹ I Grindheim er det ikke nevnt noen husmenn i 1647, og flere av de ødegårdene som er nevnt i 1617 er skilt ut som selvstendige gårder. Disse vil bli nøyere gjennomgått i kap. 3.2.3.

⁸⁴ Holmsen 1941:284.

⁸⁵ Skappel 1922:3.

⁸⁶ Dette blir nærmere omtalt i 3.2.3.

⁸⁷ Skappel 1922:3.

⁸⁸ Kongsrud 2007:101.

⁸⁹ Kongsrud 2007:101.

⁹⁰ Kongsrud 2007:101.

⁹¹ Holmsen 1941:284.

Holmsen trekker et skille i gårdsryddinga i Eidsvolls bygdehistorie rundt 1650. Grunnen for dette legger han i at formen gårdsryddinga tok form endret seg rundt dette året. Etter 1650 skriver Holmsen at

«I virkeligheten stanset da heller ikke nyrydningen op omkring 1650. Den tok bare fra da av andre former: den foregikk så godt som utelukkende innenfor de eksisterende gårders områder som bruksdeling eller rydning av avhengige småbruk – husmannsplasser».⁹²

Holmsen skrev her for spesielt for Eidsvoll, men hvordan står dette i forhold til Grindheim? Eidsvoll hadde sett mye nyrydning i årene før 1650 slik at da århundret bikket over i sin andre halvdel var den eneste ledige jorda i skogene der jorda var dårlig. Dette gjorde at nye gårder ble ryddet i allerede etablerte jordbruksområder slik sitatet viser. I Grindheim kan man og se den nyrydningen som skjedde før 1650 slik som i Eidsvoll der enten middelaldergårder eller områder med brukbar jord ble (gjen-)ryddet. Dette ser man i skattematrikkelen fra 1647 der nye gårder finnes i Grindheim der man tretti år tidligere ikke fant dem. Grindheim ser derimot ikke ut til å gå over til nyrydning i eksisterende gårder, men fortsetter ryddingen av nye selvstendige gårder.

Nyrydningene i Grindheim og husmennene der

Tabell 3.2 - Nyrydninger før 1647 ⁹³			
Navn	Opprinnelsesgård	Omtrentlig rydningsår ⁹⁴	Skyld i 1647 (12 engelsk per hud)
Butveit	Austre Sveindal	1615	0,5 hud
Fuglestveit	Austre Sveindal	1640	1,75 eng.
Løland	Vårdal	1600	0,5 hud
Skår	Grindheim	1632	1,75 eng.
Vasbotnen	Grindheim	1625	0,5 hud
Ås	Øvre Øydna	1625	0,5 hud
Daland	Øvre Ågedal	1620	0,5 hud
Åsen	Øvre Ågedal	1640	0,25 hud

Tabell 3.2 viser de gårdene som ble ryddet før 1647 i Grindheim. Det er sjeldent man får vite på eksakt dato for da ryddingen startet, men man kan anta omtrentlig ut fra hvor stor skylda

⁹² Holmsen 1941: 283.

⁹³ Kilde for tabellen er skattematrikkelen fra 1647, men er sammenlignet med eldre skattelister i lensregnskapene for å finne hvor langt tilbake disse gårdene er nevnt.

⁹⁴ De omtrentlige rydningsår er basert på når gården finnes i lensregnskapenes jordebøker og når de eldste brukerne var der ifølge bygdeboka til Magnus Breilid. Året innskrevet er 5-10 år før første gang gården nevnes i kildene. Dette begrunner jeg med at den skylda gården har i 1647 er stor nok til at det må ha vært en periode med oppbygging av gården til et slikt skyldnivå. De gårder som skylder 0,5 hud vil derfor ha vært ryddet noe før de gårder som bare skylder 1,75 engelsk.

var i skattematrikkelen fra 1647. Høyere skyld tyder som oftest at gården har vært lengre i bruk og er i større grad ryddet enn de nylige skyldsatte gårdene. Mange av gårdene i tabell 3.2 har 0,5 hud i skyld, noe som forteller at disse gårdene ikke er helt nyryddede i 1647 slik som Fuglestveit og Skår som har liten skyld. Skår er et unntakstilfelle her med at man kjenner ryddeåret ut fra en innrissing rydningsmannen gjorde på en stein der.⁹⁵ Av disse gårdene virker det som om noen av rydningsmennene har slektstilknytning til opprinnelsesgården. På gården Skår vet man at rydningsmannen var gift med søster til bonden på Grindheim.⁹⁶ På Åsen blir det fortalt i 1709 i en rettsak at gården var ryddet av farfaren til Tore Salvesen Refsnes, og dette var Torjus Iversen som var bonde på Øvre Ågedal i første halvdel av 1600-tallet.⁹⁷ Man kjenner ikke rydningshistorien noe nærmere til de andre gårdene utover det som tidligere er fortalt om Butveit, men det er trolig at rydningsmannen her har vært et nært familiemedlem. Nyrydningen i Grindheim kan da virke til å være en måte for familien å sikre et livsopphold til yngre brødre eller søstre. Dette ligner på livsfaseteorien til Dyrvik som forklarer husmenn på Vestlandet som ventende eller avtroppende gårdbrukere.⁹⁸ Noen av de tidligste kjente brukerne av nyrydningene har ukjent forhistorie, men mener at disse har en form for tilknytning til slekten på opprinnelsesgården.

3.2.2 - Husmenn etter ca. 1650

Tabell 3.3 - Nyrydninger mellom 1647 og 1665 ⁹⁹			
Navn	Opprinnelsesgård	Omtrentlig rydningsår	Skyld i 1665
Rebbåsen	Vårdal	1645	0.25 hud
Botnan	Vårdal	1645	0,25 hud
Skotet	Vårdal	1645	0,25 hud
Austre Åsen	Øvre Ågedal	1660	0,25 hud
Rudlende	Refsnes	1650	0,25 hud
Øydneheia	Ytre Øydna	1660	0,25 hud

Der Andreas Holmsen finner en endring av nyrydningene i Eidsvoll etter ca. 1650, finner man i Grindheim at nyrydningene fremdeles skjer i utmark slik som før. Holmsens post-1650 nyrydninger skjer innad i gården, og fungerte som en bruksdeling.¹⁰⁰ De sentrale kildene her er landkommisjonen fra 1661, de Bülchelske manntall fra 1664/1666 og matrikkelen fra 1665.

⁹⁵ Fotografi av steinen kan sees under 3.2.3.

⁹⁶ Rydningsmannen Eivind Davidsen var gift med Gunhild Andersdatter som han førte opp bauta etter da hun døde i 1664. Bonden på Grindheim var Nils Andersen, bror til Gunhild. Fra Breilid 1966:272f.

⁹⁷ Breilid 1966: 519.

⁹⁸ Teoriens detaljer er beskrevet i kapittel 1.4.

⁹⁹ De omtrentlige rydningsår er beregnet ut fra samme kriterier som i tabell 3.2. Kildene for tabellen er skattematrikkelen 1647 og matrikkelen fra 1665.

¹⁰⁰ Holmsen 1941:283.

Landkommisjonen ble satt i gang av kongen for å kartlegge hva kronen eide i landet, slik at kronens gods kunne selges for å betale ned den store gjelda som staten hadde bygget opp gjennom krigføring og pengelån av adelige og andre rikfolk.¹⁰¹ Kronens gods i Grindheim utgjorde nesten ingenting, men kilden gir fremdeles et godt innsyn i gårdenes tilstand. Landkommisjonen fra 1661 nevner i Grindheim fire husmenn.¹⁰² Tre år senere i det Bülchelske manntallet fra 1664 registreres det 17 husmenn.¹⁰³ Matrikkelen fra 1665 skaper et bilde disse husmennene trolig kan plasseres inn i. Sammenligner man antallet gårder nevnt i 1665 med antallet fra landkommisjonen 1661 ser man at det har oppstått åtte nye matrikkelgårder, der seks av dem er nylig skyldsatt når man tar bort gårder som er delt eller tydelig ikke er nye rydninger. Disse nyrydningene er listet opp i tabell 3.3. At de er nylig skyldsatt ser man med at matrikkelen fra 1665 ikke nevner om skylda er senket, bestående eller forhøyet slik den gjør på de gårdene som også er nevnt i 1661.¹⁰⁴ Et unntak fra dette er Rebbåsen som i 1665 får en skyldforhøyelse fra 1,25 engelsk til 0,25 hud.¹⁰⁵ Forklaringen for dette må være at gården er den tidligst rydda gården ut av de nevnt i tabell 3.3 og derfor har blitt skyldsatt før de andre. Rebbåsen skiller seg eller ut fra resten med hvor mye man kjenner til ryddingen av gården. Rebbåsen var under eiet til Anders Gletne tidlig på 1600-tallet, og ble makeskifta mot 3 engelsk i Vårdal med Ånen Rolvsen Vårdal.¹⁰⁶ Ånens sønn Ole ryddet da plassen, noe som er grunnen til at denne informasjonen kom frem på tinget i 1693 da Oles datterdatter krevde gården.¹⁰⁷ Saken fra 1693 forteller også at Rebbåsen var ryddet i to etapper. Delen som ble krevet på tinget var øvre Rebbåsen, mens nedre Rebbåsen ble værende hos daværende eier fordi den delen av gården ikke var ryddet og skyldsatt da barna etter Ole Ånensen Vårdal skiftet etter faren da han var død.¹⁰⁸ Ole var i live i 1664 som 50-åring, så trolig fortsatte ryddingen av Rebbåsen fram etter 1664 en del år.¹⁰⁹ Det er ingen skiftebrev etter hverken Ånen Rolvsen eller sønnen Ole, og makeskiftet er ikke nevnt med årstall hos Breilid slik at å finne alle årstall

¹⁰¹ Dyrvik 2011:139.

¹⁰² Landkommisjonen 1661, nr. 20.4: side 195-201.

¹⁰³ Fogdens og sorenskriverens manntall 1664-1666, nr. 10: Lista len.

¹⁰⁴ Matrikkelen 1665, nr. 31 Lista amt, 1668.

¹⁰⁵ Matrikkelen 1665, nr. 31 Lista amt, 1668: s. 142b.

¹⁰⁶ Breilid 1966:126.

¹⁰⁷ Breilid 1966:125f.

¹⁰⁸ Breilid 1966:126.

¹⁰⁹ Fogdens og sorenskriverens manntall 1664-1666, nr. 10: Lista len, s. 62 (markert 61 i protokollen, men dette er feilskrevet).

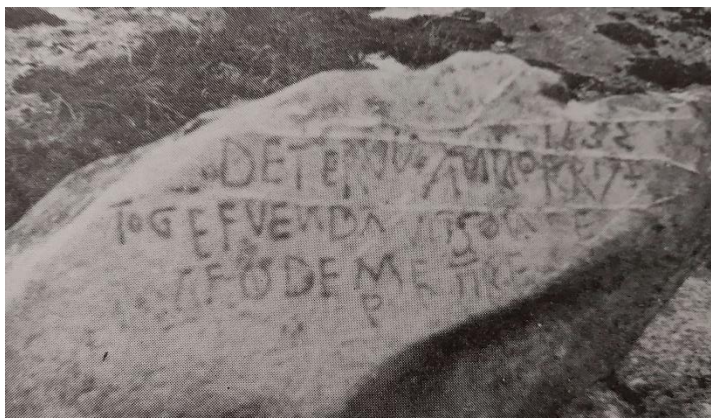
for saken om Rebbåsen blir en oppgave som tidsmessig blir for stor for det formålet den vil tjene hele oppgaven.

3.2.3 – Opphavet til 1600-tallets husmenn i Grindheim

De to foregående delkapitlene tok nærmere for seg selve nyrydningen på 1600-tallet, daterte disse, og satt de i sammenheng med rydningstendensene andre steder i Norge. I dette delkapitlet går fokuset nærmere inn på rydningsmannen og hvem han var. I manntallet 1664 kan man finne flere av de som senere finnes som brukere på de nymatrikulerte gårdene under kolonnen «husmenn». Under blir det undersøkt to alternativer til hvem disse husmennene nevnt i 1664 var. Den ene er at disse husmennene var rydningsmennene på de nye gårdene, og den andre er at de bare var medbrukere på den gamle gården. Under hvert punkt blir det stilt spørsmål om disse husmennene var i slekt med oppsitterne

Husmannen som rydningsmann

Siden svartedauden på 1300-tallet hadde befolkningstallet vært lavt, og over halvparten av norske gårdsbruk var fraflyttet. Disse forlatte gårdsbrukene kalles i dag for ødegårder og var som oftest små enslige gårder. Etter hvert ble disse gårdene lagt under større gårdsbruk. Utover 1400-tallet økte

Figur 3.1: Minnesteinen fra 1632 som Eivind Davidsen laget. Bilde fra *Grindheim Gards- og ættesoge* s. 273.

befolkningen og spørsmål begynte å reise seg over hvem som hadde arveretten på ødegårdene. Da 1600-tallet trådte inn var det fremdeles igjen mye jord tilgjengelig.¹¹⁰ Det er i første halvdel av dette århundret at man lettere kan dokumentere for nyrydninger og/eller gjenrydninger i Grindheim. I 1632 har man f.eks. et bevart eksempel på nyrydning i form av en stein på gården Skår der rydningsmannen Eivind Davidsen risset inn dette på den ene siden:

«1632 anno efter kr tog efen davitsøn [noe uleselig tekst]. Met Guds hielp og naade som jeg hafer set i mange maade hans navn ske lof amen. Efen Davitsøn», og på den andre siden står dette: «Det var mit verck der jeg var ung nu hafuer aldren giort mig

¹¹⁰ Orning 2020: <https://www.norgeshistorie.no/senmiddelalder/1003-odegardene.html>.

tung Gud gifue jeg kune byge der som jeg til evig tid skal vere. Ano 1664 Efven Davitsøn egen haand». ¹¹¹

Eivinds livshistorie som han har risset inn i steinen er et sjeldent tilfelle der ryddingen av gården er nedskrevet av rydningsmannen selv. Første side av steinen antyder at året han tok til med ryddingsarbeidet var i 1632, og andre side bekrefter at hans livsverk var ryddingen på gården.

I denne perioden passer det og at gården Åsen ble ryddet, slik som jeg antok tidligere. Gården Rebbåsen er nok også ryddet på denne tiden. Det som skjer på 1660-tallet av bruksdelinger er nok en videreføring av dette. I 1665 har disse plassene nådd en høy nok produksjon til at de føres inn i matrikkelen og regnet som egne gårder. Kong Kristian V's norske lov av 1687 forbyr deling av gårder med lavere skyld enn et skippund korn. ¹¹² I matrikkelforarbeidet fra 1723 er gårder på fire huder nevnt med en takst på et skippund, og i Grindheim er dette gårdene Vårdal, Ytre Øydna og Øvre Ågedal. ¹¹³ Da denne loven kom var det kun disse tre gårdene i Grindheim som hadde ei skyld på et skippund, og ingen nye matrikkelgårder kom til etter 1665, noe som denne loven og kan ha bidratt til.

Et annet eksempel at husmannen i 1664 var rydningsmann finnes på gården Rudlende. Husmannen under gården Refsnes i 1664 er kalt Morten Rødland og er 46 år gammel. ¹¹⁴ I 1697 møter Torkel Mortensen Rudlende til Vats ting etter å ha blitt innstevnet av Guttorm Finsland for noe gods Torkels far hadde pantsatt til han, men ikke fått. ¹¹⁵ Torkel sier da at faren hans ikke hadde noe gods i Refsnes, men farfaren hadde det. Navnelikheten og det at Torkels far Morten ikke hadde gods i Refsnes tyder i sterk retning at Torkels far er Morten Rødland nevnt i 1664 som husmann. Jeg har ikke funnet kilder som identifiserer Mortens far, men saken fra 1697 antyder at Mortens far hadde gods i Refsnes, som Rudlende er da er skilt ut fra. Det man kan trekke ut fra dette er at Rudlende må ha vært en rydningsplass under Refsnes, noe også navnet antyder (Ryddet land – Rydland – Rudlende. Lokal uttale er Ryllende), og at i 1664 var brukeren her kategorisert som husmann. Denne husmannen var også trolig en gårdbrukersønn fra opphavsgården Refsnes slik saken fra 1697 forteller. Rudlende var en av de gårdene som ikke hadde eldre skyld i matrikkelen 1665. Når Morten startet å rydde

¹¹¹ Breilid 1966:272.

¹¹² Dyrvik 2011:142.

¹¹³ Matrikkelforarbeidet 1723 nr. 129, fol.19b.

¹¹⁴ Fogdens og sogneprestens manntall 1664-1666. Lista len, s. 63.

¹¹⁵ Lister tingbok nr. 23, s.62a.

Rudlende finnes det ikke noe eksakt årstall for, men en kalt Morten er leilending på Øvre Ågedal i 1647, og sjeldenheten av navnet i bygda tyder i retning av at Morten Ågedal er den samme som Morten Rødland som ryddet Rudlende.¹¹⁶ Man kan da sette årstallet for ryddingen av Rudlende til tiden mellom 1647 og 1664.¹¹⁷ Øvre Ågedal og Refsnes grenser begge til Rudlende, noe som muliggjør at Morten kom fra Refsnes, men brukte en gård på Øvre Ågedal i 1647.

Av andre gårder der skyldsettinga ikke kom før etter 1664 nevnes Østre Åsen, Skot, Botnan, Øydneheia og Høyland. Alle disse, inkludert Rudlende fikk skyldverdi på ¼ hud bortsett fra Høyland som havnet på 1 hud. Dette tyder på at Høyland ikke var noen ny rydningsplass, men heller en gård som en gang etter svartedauden har havnet under Ytre Øydna. Ytre Øydna skyld ble i 1665 satt ned fra 5 huder til 4 huder.¹¹⁸ Land-endingen til Høyland gjør det sannsynlig at gården er gammel, og et brev fra 1445 som muligens nevner Høyland kan bekrefte at gården var i bruk allerede da. Høyland er her nevnt som «øfst j Kononxmo kirkiu sookn», der «øfst» kan fungere som et skille mellom Høyland i Grindheim og Høyland som ligger lenger sør i Konsmo.¹¹⁹ Høyland i Grindheim ligger nesten omringet av gårder tilhørende Konsmo sogn, så trolig kan Høyland på 1400-tallet ha hørt til Konsmo sogn. Brukerne av Høyland blir som forventet nevnt som husmenn i 1664. Det er da nevnt fire husmenn under Ytre Øydna. To av disse kan knyttes til Øydnafamilier. Den ene, Gahr, er sønn av storbonden. Den andre, John, er svigersønnen til storbonden.¹²⁰ De to andre kan være brukere av Øydneheia, men dette gir ikke bygdeboka noen informasjon om. Disse to husmennene blir heller ikke nent noen annen plass i bygdeboka bortsett fra under innledninga til gården Ytre Øydna.¹²¹ Disse kan ha vært folk fra utenfor bygda, og kanskje rester etter leilendinger som kan brukt gården da halvparten av Øydna var eid av Sveinung Augland i Lyngdal. Den ene husmannen, Peder Toresen, kan da ha vært dattersønnen gjennom Sveinungs datter og mannen Tore Leland fra Vigmostad, men Tore Bergstøls bygdebok for Vigmostad har for få opplysninger om Tore til å bekrefte dette.¹²² Gården Øydneheia ser ut til å ha blitt drevet av Aslak Stiansen Lande fra Halse og Torkel Oddsen Øydna ut fra bygdeboka, men dette tviler jeg

¹¹⁶ Fladby & Try 1972:193.

¹¹⁷ Fladby & Try 1972:193.

¹¹⁸ Matrikkelen 1665, nr. 31 Lista amt, 1668, s. 140.

¹¹⁹ Diplomatarium Norvegicum bind XI, s. 157.

¹²⁰ Skifteprotokoll for Lister sorenskriveri 1668-1670, s. 145.

¹²¹ Breilid 1966:32.

¹²² Bergstøl 1957:227.

på og at Aslak heller eide gården og hadde Torkel som leilending der er mer trolig. Aslak hadde mest sannsynlig sin part fra kona Gjellu Salvesdatter som trolig var datter av Salve Øydna. Torkel var sønnesønn til Salve Øydna som hadde den andre halvparten av Øydna på Sveinung Auglands tid. Breilid skriver at Aslak og Torkel er nevnt i 1675 på Øydneheia, men jeg kan ikke tro at de begge bodde der ettersom de begge hadde store gårder på Lande og Ytre Øydna. Øydneheia var en liten gård som ble avfolket allerede på 1760-tallet.¹²³ Breilid skrev bygdebokas kapittel om Øydneheia på en måte som gir oppfattelsen av at Aslak Lande og Torkel Øydna bodde her, noe jeg er sikker på at har sin årsak i at Breilid ikke kjente til Aslak og Torkels egentlige identiteter. Den første faste bosettingen jeg finner med sikkerhet på Øydneheia er Torkels sønn John som det ble skiftet etter i 1699 og er da selveier.¹²⁴ Torkel var født i 1644 og var en ung mann da Øydneheia ble skilt fra som egen gård, og det er da trolig at han bodde her til han overtok gården på Ytre Øydna i 1669, og at sønnen John hadde et lignende livsløp.¹²⁵

Gården Østre Åsen er med stor sikkerhet blitt til gjennom en deling av gården Åsen i en vestre del, og en østre del som i 1661 og 1664 er nevnt under Ågedal, men med særskilt skyld og egne oppsittere. Bygdeboka viser til at Østre Åsen ble først bebodd av Peder Mortensen på Åsen som jeg antar er sønn av den samme Morten som er nevnt i 1647 på Ågedal som leilending og bruker av 1/3 hud.¹²⁶ Slekta på Åsen og Rudlende vil i dette tilfelle være den samme, men det finnes ikke kildegrunnlag til å bekrefte dette, men sannsynligheten er stor kun ut fra sjeldenheten av navnet Morten i Grindheim og omkringliggende bygder på denne tiden. Gården Åsen hadde i 1664 en husmann kalt Ole, men hvem denne personen er finner jeg ikke kilder på. Kanskje det var Ole Simensen Kitland som eide gården Åsen i 1641 da den ble pantsatt til Torkel Salvesen som siden stod som eier og oppsitter frem til 1699.¹²⁷ Etter en odelssak fra 1709 blir det fortalt at bestefaren til Tore Salvesen Refsnes var den som ryddet Åsen. Bestefaren var Torjus Iversen Ågedal som levde fra 1604 til 1668.¹²⁸ Dette setter ryddinga av Åsen til tida mellom 1620 og 1640. Uten andre kilder som kan utdype hvem husmannen Ole var kan jeg ikke si noe om hvorvidt husmannen Ole passer inn som et

¹²³ Breilid 1966:220.

¹²⁴ Skifteprotokoll for Lister sorenskriveri 1697-1699, s. 216.

¹²⁵ Breilid 1966:44. Odelsskifte etter Odd Salvesen barn.

¹²⁶ Fladby & Try 1972:193.

¹²⁷ Breilid 1966:518.

¹²⁸ Breilid 1966:481.

familiemedlem av hovedgårdslekta som ryddet seg eller brukte en gård utenfor hovedgården slik man finner på de tidligere nevnte plassene på Refsnes og Ytre Øydna.

De to siste gårdene som dukker opp i 1665 med ny skyld er Skot og Botnan som begge er skilt ut fra Vårdal. I landkommisjonen 1661 nevnes det at Vårdal har to plasser kalt «Botnen och Schodet».¹²⁹ I 1664 får man navnet på de som brukte plassene, Torgius i Botne og Olluf i Schodet.¹³⁰ Torjus vet man ikke mer om enn at han trolig er faren til den neste brukeren på Botnan, Ånen. Ole i Skot vet man at var svigersønnen til Ånen Rolvsen Vårdal, så det gir nok en forklaring på hvordan han fikk tak i Skot.¹³¹ Om man skal følge oppkallingstradisjoner gir det mening at Torjus kan være en yngre sønn av Ånen Rolvsen Vårdal ettersom Torjus trolig var faren til Ånen Torjusen på Botnan. Skot fikk noe av den samme skjebnen som Øydneheia hadde, for i 1789 blir det nevnt i sak på tinget om gården at den hadde vært ubebodd i 100 år. Man finner oppsittere i 1723, så utsagnet stemmer ikke helt, men gården ble nok fraflyttet like etter matrikkelen ble skrevet i 1723. Gården havnet da under gården Rebbåsen, en eldre nyrydning. Skot ble senere bygget opp igjen, men bosetningen varte kun frem til rundt 1900 da gården igjen ble fraflyttet.

Husmannen som medbruker

Et aspekt ved husmannsbetegnelsen i første halvdel av 1600-tallet er at husmennene egentlig var medbrukere, og ofte kunne være i familie med skattebonden. Tidligere har jeg skrevet om det skillet Andreas Holmsen setter i husmannsutviklinga på Østlandet rundt 1650 der husmannsplasser slik vi kjenner de fra 1700-tallet og fremover begynner å dukke opp. Kan man se en slik brukerstruktur av medbrukere etter 1650 i Grindheim? Av de gårdene som ble skyldsatt i matrikkelen fra 1665 var omtrent halvparten av dem ryddet av de nevnt som husmann under de respektive gårdene i manntallet 1664 slik det er vist over. Hvem var de resterende? Ti av husmennene nevnt i 1664 var ikke rudkaller eller første selveier av de nye gårdene. På Vårdal er nevnt to husmenn, Rolv og Søren Robertsønner, i 1664.¹³² Rolv er 50 år og Søren er 46 år. Likheten i alder og patronym viser at disse må være brødre. Patronymet er veldig uvanlig på denne tiden, men jeg har ikke klart å finne ut hvor de stammer fra. Det

¹²⁹ Landkommisjonen 1661, nr. 20.4: side 195.

¹³⁰ Fogdens og sogneprestens manntall 1664-1666, Lista len, s. 61.

¹³¹ Breilid 1966:118.

¹³² Fogdens og sogneprestens manntall 1664-1666, Lista len, s. 61.

nevnes en Rolv i 1650 på Vårdal, men dette er høyst sannsynlig en sønn av tidligere nevnte Ånen Rolvsen siden Rolv eier én hud i Vårdal sammen med broren Ole Ånensen. Rolv og Søren Robertsønner kan være sønner til en bror av Ånen Rolvsen. Navnet Robert er svært uvanlig på denne tiden på Agder, og den eneste familien jeg har funnet så langt fra denne tiden i indre Agder er en slekt fra Øyslebø som visst nok stammer fra en innvandret skotte.¹³³ Slekta i Øyslebø var svært velstående, så det ville virket rart om etterkommere av disse havnet som husmenn på Vårdal og ikke som selveiere på mer velstående gårdsbruk lengre ned mot Mandal.

De to husmennene nevnt under Ytre Øydna som jeg ikke klarer å plassere har jeg gjennomgått tidligere i dette delkapittelet under «husmannen som rydningsmann». På Øvre Øydna er det en husmann som jeg har tolket til at ble kalt Ånen i Øvre Kvinesdal.¹³⁴ Det tilgrensende sognet Hægebostad hørte til Øvre Kvinesdal prestegjeld, så mulig at Ånen er derfra. Breilid har ikke omtalt Ånen så nær som en gjengivelse av manntallet, men har der utelatt «øffre quindismarken» fra sin gjengivelse.¹³⁵ Kan være Breilid var like usikker som jeg er på tolkningen, men jeg mener at min tolkning er plausibel. På Ubostad er nevnt en husmann, Tollef, som jeg mener er identisk med Tollef Syvertsen som eide én hud i 1651.¹³⁶ Tollef kan i tiårsperioden fra 1651 til 1661 ha vært en av de som måtte selge gården, for i landkommisjonen 1661 er bøndene på Ubostad kun eiere av halvparten av gården i motsetning til hele gården ti år tidligere.¹³⁷ I 1664 er det kommet to nye brukere som sannsynligvis er leilendinger. Tollef kan i sine noe eldre dager (han er 50 år gammel i 1664) ha gått inn i sameie med nevøen, eller fått et så ubetydelig lite bruk at han da blir klassifiseres skattemessig som husmann. Det første alternativet ligner på det Ståle Dyrvik observerte på Vestlandet der eldre gårdbrukere overlater gården til neste generasjon og selv går inn i en form for husmannstilværelse. Dette går inn under det som kalles livsfaseteorien som er nærmere utdypet i kapittel 1.4. På Austre Sveindal er det en Hoskuld Osmundsen - 26 år - som er nevnt husmann. Han kjenner jeg ikke opphavet til, men navnet Hoskuld er vanligere i Hornnes sogn til øst etter min erfaring. Flere ukjente er Knud Hansen - 34 år- på Refsnes,

¹³³ Sveinall: 1976:335ff.

¹³⁴ Stavet øffre quindismarken.

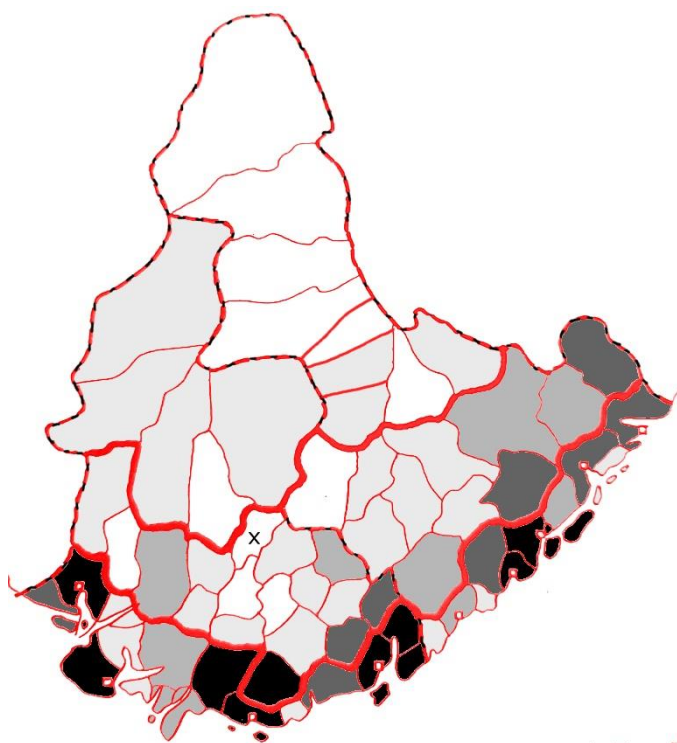
¹³⁵ Breilid 1966:59.

¹³⁶ Breilid 1966:465.

¹³⁷ Landkommisjonen 1661 nr. 20, s. 198. Breilid 1966:465.

Osmund Olsen – 30 år - på Løland, og den tidligere nevnte Ole – 30 år - på Åsen under Øvre Ågedal.

Alle de husmenn som ikke ble oppsittere på de nye matrikulerte gårdene etter 1665 virker til å være stort sett unge menn som har ukjent tilknytning til bygda og de gårdene de var på i 1664. Det er da mulig at disse ti husmenn i 1664 som jeg klarer identifisere var husmenn i den forstand at de leide uskyldsatt jord slik den moderne definisjonen av husmenn står. De kan også/i tillegg være yngre søsken som ikke hadde gode muligheter hjemme, og som reiste ut av gården og/eller bygda på jakt etter et sted å slå seg ned. Ni av de ti husmenn nevnt i 1664 i Grindheim finner jeg heller ikke igjen senere i bygda, noe som kan skyldes både av det manglende kildegrunnlaget som finnes mellom 1665 og 1700 og at de husmenn som ikke var rydningsmenn etter hvert reiste ut av bygda, kanskje til Holland eller Agderkysten. Om de ble værende hadde i alle fall noen av dem startet familie og fått etterkommere som hadde vært mulig å spore opp på de ulike gårdene, men det faktum at man ikke finner disse etterkommerne indikerer videre at de flyttet ut og at oppholdet i Grindheim kun var midlertidig.

Figur 3.2: Kart over husmannsmengden på Agder i 1723. «X» markerer Grindheim. Hvit farge tyder null husmannsplasser. Gradient 1: 1-5 plasser. Gradient 2: 5-15. Gradient 3: 15-30. Gradient 4: 30+. Skisse fra Agders historie 1840-1920 (s. 21), av B. Slettan, 1998, Kristiansand, Agder historielag. Kolorert av meg.

3.3 – Århundret uten husmenn

Når det gjelder husmannsplassene virker det som ut fra bygdeboka at ingen husmannsplasser dukket opp i Grindheim før 1790-tallet. Dette gjelder også for andre kilder, bl.a. matrikkelforarbeidet fra 1723. Grunnen til at man ikke finner husmenn i Grindheim på 1700-tallet mener jeg har en todelt forklaring. Den første delen er at viktig kildemateriale for mangler for Grindheim i store deler av dette århundret. Kirkebøkene for Grindheim starter ikke før i desember 1792, og man finner grindølene kun sporadisk i hovedsognet Bjellands kirkebøker som

går tilbake til 1727. Den andre delen er noe jeg gikk nærmere inn på i kapittel 1.4 - den gamle åsetesretten som holdt bruket udelt. Sammen med odelsretten som favoriserte odelsarvingen på gården og åsetesretten, ble det slik at søsken måtte dra andre steder. Befolknings- og ressurspresset var derfor ikke like stort lokalt som det ble på 1800-tallet da åsetesretten ble svakere og bruk begynte å bli delt i mindre enheter mellom familiemedlemmene.

Mangelen på kildemateriale betyr derimot ikke at det ikke var husmenn på 1700-tallet i Grindheim. Det er som uttrykket ofte går i arkeologien: fravær av bevis er ikke bevis for fravær. Breilid skriver i kultursoga for Bjelland og Grindheim om en sak på Vats ting i 1718. Her kommer det frem tre bønder, to fra Bjelland og en fra Grindheim som sier at «ingen der i sognene ere enten strandsiddere, pebersvenne, husmænd, eller småhandlere som efter kongelig forordning og skattebrev til de extra ordinære skatter at betale»¹³⁸. Dette passer inn med den informasjonen som kommer frem i matrikkelutkastet fra 1723 der ingen husmenn er nevnt i listene. Dette er kun to årstall i et helt århundre det man får vite at Grindheim ikke hadde husmenn, så muligheten for at husmenn eksisterte i Grindheim på 1700-tallet er der fremdeles. Det er her spesielt to tilfeller jeg vil trekke inn. Det ene er om den senere husmannsplassen Sletteskog under Hårtveit. I 1802 gir deliberasjonsprotokollen en opplysning til sist i seksjonen om matrikkelgårdene i Grindheim: «Flerre Jordebruge findes ikke i Grinnems Sogn, undtagen Husmands Plads Sletteskow som har een Opsidder».¹³⁹ Deliberasjonsprotokollen gir her informasjon om en husmannsplass, og hvor mye den er taksert til. Sletteskog blir da taksert til 160 riksdaler per hud, noe som er på linje med noen små matrikkelgårder i sognet. Allerede i 1680 nevnes en Salve Sletteskog som vitne i en rettsak.¹⁴⁰ Bygdeboka nevner en Salve Ånensen som satt med pant i 3 ½ engelsk i Hårtveit i 1689 som trolig er samme person.¹⁴¹ Det finnes ingen andre gårder eller plasser med navnet Sletteskog, så Salve må da ha vært bosatt på den senere husmannsplassen allerede i 1680, noe som åpner muligheten for at Sletteskog som var nevnt i 1802 var en nyrydning fra 1600-tallet som ble liggende under Hårtveit og aldri skyldsatt slik som mange andre rydninger ble i Grindheim. Beboeren i 1802 er trolig den samme som er bosatt der i 1801. Familien hadde ei datter som av senere kilder får fødselsåret satt til 1792 eller 1794.¹⁴² Om de bodde på

¹³⁸ Breilid 1966:307.

¹³⁹ Deliberasjonsprotokoll 1802 nr. 91 Lista fogderi, side 46.

¹⁴⁰ Breilid 1966:483.

¹⁴¹ Breilid 1966:199.

¹⁴² Klokkerbok for Grindheim 1815-1870, s. 227 og 400.

Sletteskog da, blir dette første gangen man hører om husmenn i Grindheim siden 1600-tallet, men fødselen hennes finnes ikke i kirkebøkene, så dette kan ikke bekreftes fullstendig.

Det andre tilfellet jeg trekker fram om husmenn på 1700-tallet kommer fra gården Øvre Flottorp. På denne gården er det nevnt en plass kalt Lian som Breilid har ment til å ha vært en husmannsplass på 1700-tallet. I 1723 ble John Tollefsen Lie tilkjent halvparten av onkelen bruk i Øvre Flottorp samt i ødegården Lien.¹⁴³ Breilid mente i bygdeboka at Lien var «Tollefsbruket» som John Tollefsen stammet fra.¹⁴⁴ Han nevner i 1726 en Nils Andersen Lien som tok to av Flottorpsbøndene i retten. Breilid gjør et poeng da han sier at Øvre Flottorp var delt mellom to selveiere, men at det i 1723 er nevnt fire oppsittere. Dette vil i mine øyne ikke tilsi at Lien var husmannsplass, men at det heller fungerte som et område som brukene hadde flere parter i. Hadde Lien vært husmannsplass hadde dette blitt nevnt under husmannskolonnen i matrikkelforarbeidet det året. De som er nevnt med tilnavnet «Lien» kan ha vært de som enten hadde størst part der, eller var bosatt der utenfor klyngetunet. Dette ligner litt på situasjonen ved Sletteskog i 1680 der det tyder på at noen bodde der uten at gården var selvstendig skyldsatt eller var nevnt som husmannsplass. Lien kan derimot ha vært en gård som ble lagt øde i middelalderen og tatt opp igjen under Øvre Flottorp på 1600-tallet. Det blir foretatt et salg internt mellom to bønder på Øvre Flottorp i 1832 der den ene parten får et jordstykke kalt «Lien» med åker og eng.¹⁴⁵ I 1816, noen år før handelen i 1832, dør det en husmann kalt Bergtor Sigbjørnsen på Øvre Flottorp, 72 år gammel.¹⁴⁶ Han var onkel til den Knud Mortensen som solgte jordstykket Lien i 1832, så det er mulig at Bergtor bodde som husmann i Lien og at Knud arvet plassen etter han. Øvre Flottorp hadde et klyngetun fram til 1804 da alle husene brant ned, og etter det bygget familiene hvert sitt hus på hvert sitt bruk.¹⁴⁷ Bergtor kan da som ungkar ha valgt å sette opp en egen stue i Lien og inngå husmannskontrakt med nevøen.

Utover disse to eksemplene har jeg ikke klart å finne husmenn fra 1700-tallet. På nasjonalt plan var 1700-tallet en periode med et sterkt voksende husmannsvesen. Skappel skriver mellom annet at det i andre halvdel av 1700-tallet allerede var rift om ledige husmannsplasser

¹⁴³ Breilid 1966:317.

¹⁴⁴ Breilid 1966:328.

¹⁴⁵ Breilid 1966:328.

¹⁴⁶ Klokkebok 1815-1870 for Grindheim sokn, side 192.

¹⁴⁷ Breilid 1966:315.

på Østlandet.¹⁴⁸ På Vestlandet og Sørlandet der bygselshusmannen var mer framtrædende var det ikke like stor rift om plassene virker som ut fra Skappels tekster, men disse plassene var også dyrere og husmannen hadde et mindre sikkert inntektsgrunnlag.¹⁴⁹ Disse faktorene kan ha spilt inn i hvorfor det ikke ble opprettet husmannsplasser i Grindheim på 1700-tallet. Inntektsgrunnlaget for husmenn i Grindheim kunne ikke være fiskeri slik som på Vestlandet på grunn av bygdas avstand til kysten, og jordbruket her var heller ikke så stort som på Østlandet som en arbeidshusmann fikk sitt levebrød fra. Med den utflyttingen Knut Mykland forteller om (se kapittel 1.4) lå trolig ikke forholdene til rette for at et husmannsvesen kunne vokse seg fram i dette århundret. Utover neste århundre vil husmannsvesenet derimot vokse raskt.

3.4 - Gjenoppstandelsen av husmannsvesenet på 1800-tallet

I folketellingen 1801 for Bjelland prestegjeld finner man i Grindheim sogn kun tre familier med betegnelsen husmann.¹⁵⁰ Hundre år senere viser folketellingen fra 1900 at det kun er to familier som kan regnes som husmenn.¹⁵¹ Disse to ytterpunktene av århundret 1800-1900 viser både starten og slutten av en periode i Grindheims historie som bestod av fremveksten av en ny samfunnsgruppe, og en periode med økende fattigdom. 1800-tallet kan i store deler av landet kalles for husmannens århundre. På Østlandet og i Trøndelag kom antall husmenn til å bli større enn gårdbrukerne, og bygdene der var preget av store forskjeller mellom de to gruppene. For Agder kom andelen husmenn til å utgjøre en synlig gruppe, men ikke i nærheten det antallet som viste seg på Østlandet og i Trøndelag. Enda mindre var denne gruppen i indre strøk av Agder som Grindheim var en del av. Likevel, slik nevnt i kapittel 3, ble minst 49 husmannsplasser etablert i Grindheim på 1800-tallet.

Dette delkapittelet kommer ikke til å se på økonomiske og sosiale deler med husmannsvesenet i Grindheim på 1800-tallet ettersom dette blitt viet egne deler til i kapittel 4 og 5. Her blir det i større grad redegjort for hvordan fremveksten av husmannsplassene på 1800-tallet foregikk kronologisk, og hvordan veksten avtok og gikk tilbake fram mot 1900 da det kun var en håndfull husmenn igjen i bygda.

¹⁴⁸ Skappel 1922:79.

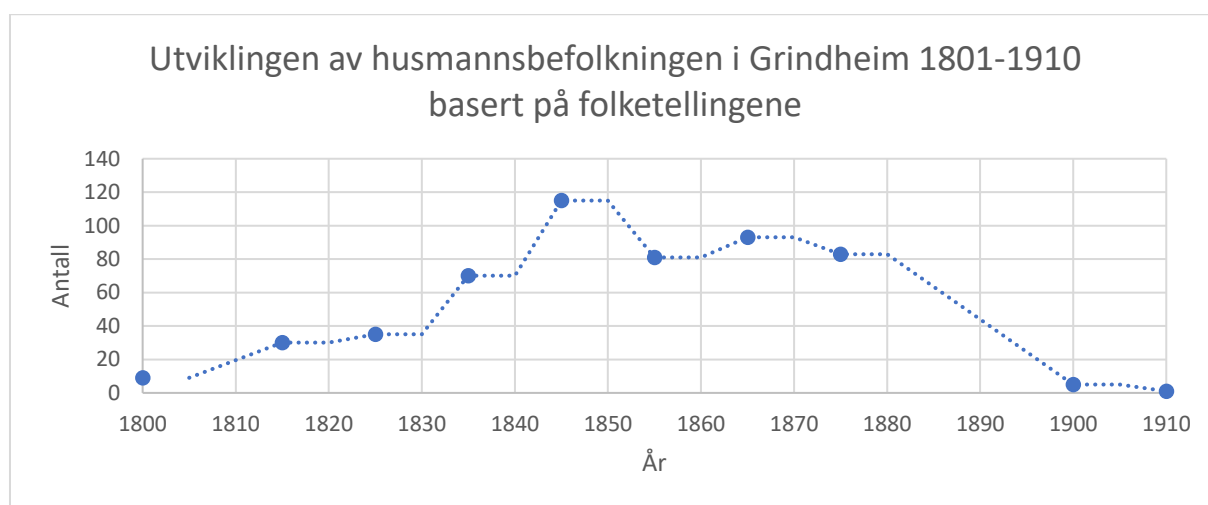
¹⁴⁹ Skappel 1922:80.

¹⁵⁰ Folketellingen 1801 for 1024P Bjelland prestegjeld.

¹⁵¹ Folketellingen 1900 for 1024 Bjelland og Grindheim herred.

3.4.1 – Frem til 1845: husmennene vokser frem

De første husmenn som dukker opp i Grindheim på 1800-tallet er de tidligere nevnte beboerne av plassen Sletteskog (kapittel 3.3) og noen jordløse husmenn på Vårdal. Husmennene på Vårdal var i familie med gårdbrukeren på Vårdal og har da trolig bodd i et hus på gården og hatt et leieforhold til husmannskonas far som var bonden. Denne noe beskjedne inngangen husmannsvesenet har i Grindheim i 1801 står i sterk kontrast til den kraftige veksten den snart kom til å få. Diagrammet under viser utviklinga husmannsvesenet hadde gjennom 1800-tallet, og man kan i tiden før 1850 se en brå vekst fra FT1835 og ti år fram i tid.

Figur 3.3: Utviklingen av husmannsbefolkningen i Grindheim 1801-1910 ut fra folketellingene. Tallene for 1815, 1825 og 1835 er estimert ut fra antallet plasser og er nærmere forklart nedenfor. Trendlinjen er satt inn kun for å visualisere utviklingen, og viser ikke de virkelige utviklingene i perioden mellom folketellingene.

Et av problemene med å lage diagrammet over var at FT1815, 1825 og 1835 viser til antall hovedpersoner i husmannshusholdningene. Det er da mulig at det som vises til i folketellingene er antall husmannsplasser, noe som byr på noen problemer i forhold til tabell 3.1 som lister opp husmannsplassene jeg har funnet i Grindheim. FT1815 skriver at det i Grindheim er ti husmenn (husmannsplasser), men jeg har bare bekreftet fire plasser som var aktive da.¹⁵² Det er fullt mulig at noen av plassene i tabell 3.1 er datert feil ettersom mange av de tidligere plassene er datert gjennom familiekonstitusjonsmetoden der jeg har identifisert den første kjente beboer på plassen og sporet opp dennes økende familie i kirkebøkene. I så fall mener jeg heller at det må være noen av de tidligere plassene som ble bosatt tidligere enn først antatt enn at det var noen andre og ukjente husmannsplasser som utgjorde de seks plassene jeg ikke har notert som bosatte i FT1815, eller at de manglende plassene var en av

¹⁵² Folketellingen 1815 nr. 1 s. 341.

plassene fra Øvre Øydna som jeg ikke har fått tidfestet. I FT1825 var det ni plasser i Grindheim, og i FT1835 var det 18.¹⁵³ I min tabell har jeg notert sju plasser aktive i 1825 og tretten plasser aktive i 1835.

De tre nevnte folketellingene presiserer at det er «huusmænd, som bruge uskyldsats Jord» som telles av husmenn. Dette utelater i så fall husmenn uten jord, som kan ha utgjort en større gruppe enn først antatt. I FT1845 er både de med og uten jord telt hver for seg, og med 26 plasser med jord og 24 uten viser det hvor stor andel husmenn uten jord utgjorde da og sikkert en tid før og.¹⁵⁴ Det er mulig at en del av husmennene uten jord var daglønnere som det var 19 av i Grindheim i 1845, eller at det var folk som også kunne kalles for innerster slik som de husmennene uten jord nevnt i FT1801 minnet om. Mange av husmannsplassene i 1845 må ha vært bebodd av enkeltpersoner, for i marginen på folketellingen er det nevnt hvor mange husmenn som oppholdt seg på hvert bruk, og dette viser en total på 115 husmenn. Med 50 husmannsplasser totalt gir dette så vidt plass til barn på noen av disse plassene, og gjennom familierekonstitusjon finner jeg at det var en betydelig andel barn selv om jeg kun har i detaljer gått gjennom gårdene Høyland, Ytre Øydna og Øvre Øydna med denne metoden for 1845. Hvor stor var husmannsbefolkningen da i Grindheim i årene 1815, 1825 og 1835? Med FT1801 og 1845 som sikre ytterpunkter og en økende mengde husmannsplasser med jord mellom disse antar jeg befolkningen som fire ganger så stor som antallet husmannsplasser med jord. Argumentene for dette er at det kan antas et lignende antall husmannsplasser uten jord som de med jord, og at på basis av FT1845 er befolkningen noe høyere enn det dobbelte av dette. Antall husmenn i 1825 estimeres da til ca. 35. Jeg runder ned her til 35 i stedet for 40 siden jeg kjenner til at noen av plassene nevnt i folketellingen var bosatt av eldre folk eller ugifte. Tallet for 1815 er trolig enda lavere på rundt 30 av samme grunn. I 1835 estimerer jeg til ca. 70 som er rett i underkant av fire ganger atten plasser.

Hvorfor vokste husmannsvesenet i Grindheim seg så fort fram som det gjorde, og hvorfor stoppet veksten rundt 1845? Som Knut Dørum skrev i sin artikkel om overgangen til selveies påvirkning på fremveksten av husmannsvesenet at åsetesretten var en sterk drivfaktor for fremveksten av husmannsvesenet siden den holdt brukene udelt og gjorde det var behov for

¹⁵³ Folketellingen 1825 nr. 10 s. 88. Folketellingen 1835 nr. 6 s. 47.

¹⁵⁴ Folketellingen 1845 nr. 6 s. 70.

arbeidskraft på disse gårdene.¹⁵⁵ Da åsetesretten ble svekket, delte man i større grad gårdene, og arbeidsbehovet minket da på gårdene slik at husmannsvesenet også minket. I Grindheim var det 92 oppsittere i 1802, 124 bruksnummer i 1838, og i 1863 var det 140, totalt en økning i bruk på 52%. Denne nokså store bruksdelingen i Grindheim i første halvdel av 1800-tallet står i kontrast til Dørums konkluderinger om åsetesretten som fremmer av husmannsvesenet. Strekkes tidslinjen lenger bak var det 89 oppsittere i Grindheim i 1664 som i 1723 hadde økt til 101.¹⁵⁶ Når det i 1802 nevnes at det var 92 oppsittere i sognet betyr dette at 1700-tallet så en nedgang i oppsittere. Det samme fant Knut Mykland i Mykland sogn i den samme perioden.¹⁵⁷ Mykland fant i Mykland sogn tegn på økende velstand som følge av den økte selveia i perioden 1650 til 1795 med en økning fra 54% til 66% selveie. I Grindheim var selveiet i den samme perioden økt fra 68% til ca. 98% (figurene 2.2 og 2.4 i kapittel 2.1 er for 1647 og 1723 og tar da ikke med krongodssalgene i 1730 og 1734 som da kun gjør kirkegodset på prestegården til bygselgods) og var da kommet mye lengre i overgangen til selveie enn Mykland sogn. 1700-tallet var også et århundre med økende velstand i indre Agder ifølge Mykland ved at mange bygger nye hus, kan nå skrive sitt eget navn, rosemaling blomstrer frem i vanlige bondehjem og kakkelovn bytter ut den gamle åra.¹⁵⁸ Derimot flyttet mange ut fra indre Agder og ut mot kysten, og dette paradokset forklarer Mykland med en sterkere favorisering av odelsbonden og åsetesretten slik jeg forklarte i kapittel 1.4. Kongens forordning av 1769 som åpnet veien for gårddeling virket heller ikke til å ha innvirkning på gårddelingen i Mykland, og heller ikke i Grindheim. Innvirkningen denne sterke åsetesretten hadde ses i FT1801 der befolkningsmengden omtrent ikke har endret seg fra de antakelsene jeg har gjort (se tabell 1.1). Frem mot midten av 1800-tallet blir folketallet nesten doblet i Grindheim, så utflyttingen mot kysten må på denne tid ha stoppet opp, og dette må ha ført til en oppdeling av gårdene i Grindheim, men med en bruksøkning på 52% har trolig ikke dette vært nok. Husmannsvesenets fremvekst kan muligens da være sterkt påvirket av overskuddsbefolkning uten noe annet sted å dra.

¹⁵⁵ Dørum 1995.

¹⁵⁶ Fogdens manntall 1664. Matrikkelutkastet 1723.

¹⁵⁷ Mykland i Heimen vol. 13 nr. 2 1964/1966:90.

¹⁵⁸ Mykland i Heimen vol. 13 nr. 2 1964/1966:92.

3.4.2 – Fra topp til bunn – husmannsvesenet i Grindheim etter 1845

Etter 1845 begynner antallet husmenn å gå ned i Grindheim. I FT1855 har Grindheim 81 personer i husmannsfamilier i motsetning til FT1845 som hadde 115.¹⁵⁹ Min hypotese er at dette er grunnet en sterk nedgang i husmenn uten jord ettersom jeg ikke finner noen fra denne gruppen husmenn i de senere folketellingene fra 1865 og fremover. FT1855 har to kolonner for hver type husmann som sier hvor mange hovedpersoner det var, og hvor mange det var i familiene. Tallene fra FT1855 viser at antakelsen min om antallet husmenn i tellingene FT1815, 1825 og 1835 er ganske korrekte. FT1855 viser at husmenn med jord har 22 hovedpersoner og 46 personer i familiene, og for husmenn uten jord er dette 21 og 35. Husmenn uten jord er her da klart dominert av enslige individer i forhold til husmenn med jord som i større grad er familiedominert. Nedgangen i husmannsplasser fra 1845 til 1855 var på sju plasser der fire var plasser med jord og tre var plasser uten jord. Forholdsmessig er dette en lik nedgang for begge gruppene husmenn noe som ikke støtter opp om min hypotese. Hvor di husmenn som forlot Grindheim ble av mener jeg har sterk sammenheng med den store utflyttingen fra sognet som foregikk på 1840- og 1850-tallet som er nærmere omtalt i kapittel 5.2.2 og som er visualisert i figur 5.1.

Etter 1855 var det en tid på tjue år der husmannsvesenet stod relativt stabilt i forhold til tiden før. Eneste forskjellen her er at det i FT1865 og fremover ikke er noen husmenn uten jord i Grindheim, men antallet husmenn har ikke endret seg mye. Dette kan ha sin forklaring i at det ble opprettet flere nye plasser mellom 1855 og 1865 slik tabell 3.1 viser, men og at de husmannsfamiliene som etablerte seg rundt 1845 nå ha utvidet størrelsen på familien sin, og at det derfor er flere husmenn på færre plasser. Folketellingene før 1865 (med unntak av FT1801) var numeriske og har derfor ikke nevnt navn på de husmenn uten jord. Noen av disse kan ha vært enslige gamle personer som har gått bort innen FT1865, men en del av disse kan også ha vært en stor del av de som flyttet ut i 1840- og 1850-årene. Som jeg viser i kapittel 5.2 så var husmenn overrepresentert blant utflytterne, men om disse var husmenn uten jord vil kreve en arbeidsmengde jeg ikke har anledning til for denne oppgaven. Lettere er det å finne ut hvorvidt noen var husmenn eller ikke, men ofte er det så langt man kommer i Grindheim ettersom det er en mangel på husmannskontrakter før 1850 her. I FT1875 hadde alle husmannsplasser jord til slik som i FT1865, men antallet hadde sunket noe og mange av

¹⁵⁹ Folketellingen 1855 nr. 3 s. 263.

de samme husmennene finnes i begge folketellinger. Opptakelse av nye husmannsplasser stoppet så godt opp etter 1865 og dette fikk store konsekvenser for Grindheims husmannsvesen som innen århundreskiftet ville opphøre nesten helt.

Fra 1870-tallet og fremover begynner flere av husmannsplassene å bli skyldsatt som egne bruk. Et par ble skyldsatt allerede på 1850- og 1860-tallet, men hovedbolken av skyldsettinga kom midt på 1870-tallet. Samtidig blir mange husmannsplasser lagt ned. Hva skilte de senere skyldsatte husmannsplassene fra de som ikke ble skyldsatt? Ut fra tabell 3.1 ses det en trend hvor de største husmannsplassene ble skilt fra tidligere enn de mindre. Dette for meg tyder på at selvforsyningsevnen til plassen hadde mye å si for hvorvidt plassen ble skyldsatt. Dette kan ses på plassene Stedjan under Ytre Øydna og plassene i Golevika under Øvre Øydna. Begge disse fikk innmark på størrelse med et normalt grindølsk gårdsbruk, og er også noen av de eldste husmannsplassene på disse gårdene. Unntaket her er husmannsplassen Sletækra som i 1874 ble skilt fra som bnr. 5, men som hadde vært avfolka i omtrent 30 år. Plassen må ha fungert som beite eller engmark i disse årene og blitt solgt fra som det da det ble skyldsatt.¹⁶⁰ I 1880-årene blir Nedre Vårdalsbakken skilt fra som eget bruk. Denne plassen hadde ord på seg for å være svært tungdreven og liten slik dette sagnet forteller: «... men det var lite dyrka den gongen, og det blei sagt at ei geit så vidt kunne livnæra seg på plassen».¹⁶¹ Sagnet passer nok for da plassen ble tatt opp på 1860-tallet, men på de tjue årene som var gått siden da må plassen ha blitt dyrket opp nok til at de kunne fungere som selvstendige småbruk.

Den siste bølgen med skyldsettinger av husmannsplasser i Grindheim kom i perioden 1889-1902 da de minste av de skyldsatte plassene ble skilt fra som selvstendige bruk. Det var først Timremyr under Ås som ble skyldsatt i 1889 etter omtrent ti år som husmannsplass. Neste skyldsetting var i 1898 på Byråsen under Byremo, og deretter kom de to siste Bakkeplassene i 1900 og 1902.¹⁶² Hvorfor ble disse plassene, som var blant de minste i bygda, skyldsatt i stedet for de større plassene som Sletteskog og Åmot på Hårtveit? Det mest innlysende er at de skyldsatte plassene fremdeles var bosatt mot slutten av 1800-tallet og at plassene på

¹⁶⁰ Bruksnummer reflekterer ikke alltid alderen på bruket. Før bruksnummer brukte man løpenummer som, når delt, fikk navn som lnr. 30a, 30b, 30c osv. Det er denne rekkefølgen bruksnumrene fulgte da de kom i 1886 selv som lnr. 31 var eldre enn lnr. 30b. Sletækra og Golevik er eksempler på dette da de hadde bruksnummer 3, 4 og 5, men de gamle gårdene på Øvre Øydna som disse er skilt ut fra fikk bnr. 6, 10 og 21.

¹⁶¹ Breilid 1966:94.

¹⁶² Panteregisteret for Mandal sorenskriveri, Grindheim kommune 1810-1952.

Hårtveit ble forlatt på 1870- og 1880-tallet. Husmannsvesenet i Grindheim var på 1890-tallet redusert til kun et par familier og i 1900 kunne man telle på fingrene hvor mange husmenn som var igjen i bygda. Disse siste husmenn mener jeg var mindre avhengige av jordbruket enn de fleste andre husmenn som var igjen på slutten av 1800-tallet, og dette betyr i så fall at husmannsplassens selvforsyningssevne ikke var avgjørende for plassens skyldsetting. Einar Hovdhaugen skriver i boka *Husmannstida* at endringene i jordbruket var avgjørende for avviklinga av husmannsvesenet.¹⁶³ Overgangen fra teigbruk til sammenhengende gårdsbruk gjorde jordbruket mer effektivt for gårdbrukeren, og sammen med innføringen av mekaniske jordbruksredskaper var ikke arbeidskraften fra husmennene nødvendig lenger. Grindheim hadde ikke arbeidsplikt på noen av plassene mot slutten av 1800-tallet, men husmennene var trolig tilknyttet jordbruket som dagarbeidere. I FT1910 ser man at de som tidligere var husmenn nå bor på selvstendige bruk, men yrket deres har fortsatt holdt seg til dagarbeid. Den gamle plassen Timremyr på Ås er i 1910 ubebodd og familien som kom derfra bor nå på er annet bruk på Ås.¹⁶⁴ De andre familiene på de nylig skyldsatte plassene er veldig likt satt sammen. På Bakkeplassene var det på hver plass ei enke med sin sønn der ho drev gården og han var ute på dagarbeid¹⁶⁵ Hvorfor disse husmennene valgte å kjøpe fri sin plass kan henge sammen med det Hovdhaugen skriver om at husmannsplassen var blitt en større økonomisk byrde for gårdbrukerne som måtte vedlikeholde hus og la husmannen ha rettigheter i beite og skog.¹⁶⁶ For husmannen ville skyldsetting av plassene også la de bli herre over egen grunn og gi de fri råderett over eiendommen.

De siste husmenn som finnes i Grindheim er i folketellingene 1900 og 1910. I 1900 var det fem personer nevnt som deler av to husmannsfamilier. Begge disse familiene var på Sveindal, øverst i Grindheim sogn. Den ene familien var Søren Johnsen med sine sønner John og Torkel. Alle disse tre var sysselsatt i skogsdrift ifølge folketellingen. Den andre familien var Ole Sørensen og kona Astrid Hansdatter. Ole var ferjemann og hadde ansvaret for ferjeforbindelsen over Mandalselva ved Sveindal. Dette ferjesambandet hadde allerede på den tiden en lang tradisjon blant husmenn slik det blir nærmere omtalt i kapittel 4.2. Så nær som Ole Sørensen lever alle disse fremdeles i FT1910, men nå er ikke Søren Johnsen og

¹⁶³ Hovdhaugen 1975:131.

¹⁶⁴ Folketellingen 1910 for Grindheim, «Hestskokjærran» under bnr. 1 på Ås.

¹⁶⁵ Folketellingen 1910 for Grindheim, bnr. 13 og 28 på Øvre Øydna.

¹⁶⁶ Hovdhaugen 1975:132.

sønnene husmenn lengre. Eneste husmannen igjen da i Grindheim var Ole Sørensens kone Astrid som da var plassbruker.¹⁶⁷ Husmannsvesenet i Norge var dermed avviklet da de statlige midlene og tiltakene for husmenn ble igangsatt, slik som lånemuligheter for kjøp av plassen og rettigheten til å løse ut husmannsplassen.¹⁶⁸

3.5 – Øvre Øydna og Seland – To særtilfeller i Grindheim

I dette delkapitlet dykkes det ned i to særtilfeller i Grindheim som skiller husmannsvesenet på disse to gårdene fra de andre gårdene i sognet. Disse gårdene er Øvre Øydna og Seland der Øvre Øydna hadde forholdsvis veldig mange husmannsplasser og Seland hadde medbrukere på gårdene relativt sent i Grindheim, og disse medbrukerne kan i noen tilfeller minne om husmannsplasser. Under delen om Øvre Øydna blir det diskutert hvorfor akkurat denne gården ble et sentrum for husmenn i Grindheim, og under delen om Seland diskuteres det hvorvidt visse personer var husmenn eller medbrukere.

3.5.1 – Øvre Øydnas mange husmannsplasser

Matrikkelgården Øvre Øydna var unik i Grindheim i antall husmannsplasser innenfor dens grenser, totalt 16 stykker. Størsteparten av disse befant seg langs bekken Våråna som renner ut fra Vårdalen og ned i Øvre Øydnavann i et fossefall. I tillegg til dette området befant det seg husmannsplasser i liene ovenfor hovedbrukene på Øvre Øydna opp under fjellene, og i nær utmark mot sør. Disse 16 husmannsplassene var fordelt mellom fem bruk. Hvorfor Øvre Øydna ble et sentrum for husmannsvesenet i Grindheim mener jeg har et sterkt økonomisk element i seg, særlig i tilgang til dyrkbar jord i nær utmark og befolkningsmengden i dette sentrale området som muliggjorde mye arbeid lokalt. Husmannsplassene på Øvre Øydna dukker opp omtrentlig i perioden 1825-1865, med tyngden rundt 1860. Dette er overensstemmende med resten av Grindheim med noen unntak. En ny bølge med husmannsplasser kommer mot slutten av 1870-tallet, noe som også er overensstemmende med resten av Grindheim. Ut fra dette virker det som om Øvre Øydna ikke skiller seg ut i tid på når plassene blir opprettet, men det er heller antallet som skiller seg ut.

Hvilke egenskaper har Øvre Øydna geografisk og økonomisk som gjør at husmannsvesenet tilstrekkes hit? Gården har stor innmark og har i alle folketellingene siden 1801 hatt den største befolkningen av gårdene i Grindheim. Mye av denne befolkningen kommer fra

¹⁶⁷ Folketellingen 1910.

¹⁶⁸ Hovdhaugen 1975:131.

husmannsfamiliene, men Øvre Øydna var generelt den mest befolkede gården i Grindheim, noe som trolig har sammenheng med dyrkningspotensialet som på Øvre Øydna var stort etter det matrikkelrevisjonen fra 1863 noterer.¹⁶⁹

Potensialet lå altså til grunne for at Øvre Øydna kunne opprettholde en høy befolkning, men hvorfor ble flere av disse husmenn? Dette tror jeg har sammenheng med geografien i området. Der det etablerte seg flest husmenn på Øvre Øydna var på et sted som både var et krysningspunkt for reise mellom mange av bygdene på Agder, et sted med et fossefall som kunne utnyttes til industri og et sentral lokalitet i Grindheim som gjorde at husmenn kunne arbeide flere steder i bygda uten å måtte reise lengre til en plass enn en annen. Det var normalt husmannsplasser ble plassert i nær utmark til de gårdene de lå under.¹⁷⁰ Øvre Øydna hadde slåttemark i Golevika sammen med Byremo, så her var det allerede etablert en form for jordbruk. Dette er noe som ligner på situasjonen med gården Butveit på 1600-tallet som ble ryddet i Austre Sveindals bumark (et fast stykke beiteland om sommeren). Golevika ble også senere et handelssted med butikk og bensinstasjon i nyere tid, mye grunnet at dette var et punkt for gjennomferdsel på Agder. Veien som går fra Byremo og vestover går gjennom Golevika og opp i Vårdalen og videre mot Eiken. Veien fra sør går gjennom Øvre Øydna og krysser av der for de som skal mot vest til Hægebostad, eller videre opp til samme kryss opp Vårdalen mot Eiken. Geografisk ligger dette området omtrent midt i Grindheim og livnærer husmannen seg av sesongarbeid som onnearbeid og tømmerdrift er det lettere å forflytte seg mellom de ulike stedene fra Golevika enn om husmannen var bosatt andre steder, og i Golevika lå ferdselsrutene klare. Området hadde også dyrkingsmuligheter, noe som gjorde at en familie kunne være tilnærmet selvforsynt med poteter, grønnsaker og melk om de hadde beite til ei ku.

Så langt jeg har sett finnes det ikke noen kilde som direkte kan svare på hvorfor Øvre Øydna fikk så mange husmannsplasser til tross for at det ikke var den største jordbruksgården i Grindheim. Som med husmannsvesenet ellers slik dette kapittelet har vist det, var trolig grunnene for hvorfor husmenn valgte å slå seg ned i Golevika mange og ulike. Som neste kapittel skal vise var heller ikke disse plassene særlig langvarige, og de forhold som lå til grunne

¹⁶⁹ Matrikkelrevisjonen 1863 for Grindheim.

¹⁷⁰ Hovdhaugen 1975:20.

for fremveksten av disse plassene var sikkert endret da den ene generasjonen forsvant og en ny kom inn.

3.5.2 – Seland – husmenn eller medbrukere?

I 1879, 1880 og 1882 blir det på Seland foretatt omfattende skylddelinger.¹⁷¹ Etter at det siste året er omme står Seland registrert med ti bruk. Bare det ene løpenummeret er delt i sju deler, enestående i Grindheim. Før dette, i matrikkelen fra 1838, hadde Seland kun tre løpenummer.¹⁷² Bygdeboka for Grindheim nevner brukere av de nye løpenumrene tilbake til før 1880, noe som reiser spørsmålet om disse brukerne egentlig var husmenn i den tiden før skyldsettingen? Panteregisteret nevner ingen husmannskontrakter under Seland, men bygdeboka til Breilid nevner en fra plassen Storbrotet. Metoden jeg velger her vil basere seg på blant annet folketellingene fra 1865 og 1875 for å se om brukerne er nevnt som selveiere, gårdbrukere, husmenn eller annet. Brukerne nevnt i folketellingene blir sammenlignet med de i panteboka og bygdeboka for å plassere de under de ulike gårdsbruk. Andre kilder som her vil benyttes er matrikler, da særlig de fra 1838 og 1886. Disse matriklene viser denne informasjonen om gården Seland, og utviklingen i bruksdelingen kan tydelig ses mellom de to matriklene.

Tabell 3.4 - Oppsittere på Seland i 1838 ¹⁷³				
Løpenummer	Oppsitter	Ny skyld (Daler, ort, skilling)		
95	Tollak Olsen	1	2	6
96	Tollak Olsen	1	2	6
97	John Sørensen	1	3	16

Tabell 3.5 - Eiere på Seland i 1886 ¹⁷⁴				
Løpenummer	Eier	Ny skyld (Daler, ort, skilling)		
95a	Gunder Tønnesen	1		17
95b	Lars Simonsen		1	13
96a	Tobias Reiersen		3	16
96b	Nils Danielsen		1	13
96c	Tore Torkelsen			11
96d	Søren Johnsen			11
96e	Søren Johnsen			16
96f	Lars Simonsen			6

¹⁷¹ Mandal sorenskriveri, panteregister nr. 36 1810-1952, s.256.

¹⁷² Matrikkel for Lister og Mandal amt 1838, Øydne Thinglag.

¹⁷³ Matrikkel for Lister og Mandal amt 1838, Øydne Thinglag.

¹⁷⁴ Matrikkelen 1886.

96g	Tor Torkelsen Foss			5
97	Søren Johnsen	1	3	16

I folketellingen 1865 er ikke de opprinnelige tre løpenummer delt opp, men i stedet bor det flere familier per løpenummer. På lnr. 95 bor det én familie som i tillegg har noe i lnr. 96. Her er det tre familier, og lnr. 97 har én familie. Kun en er nevnt som husmann, og han holder til under lnr. 96.¹⁷⁵ I folketellingen 1875 finner man igjen bare en husmann på Seland, men nå bor det sju familier fordelt på tre løpenummer. Tre på lnr. 95, tre på lnr. 96 og en på lnr. 97.¹⁷⁶ Fem av oppsitterne nevnes som selveiere. Det spesielle med at de er nevnt som selveiere her er at flere er selveiere av samme løpenummer. Det vanlige i Grindheim er at løpenummeret deles opp i eksempelvis lnr. 95a og lnr. 95b løpende ettersom brukene deles opp, og at selveiere sitter på kun en eller flere løpenummer, ikke at flere selveiere sitter på ett.

I bygdeboka blir problemet videre utvidet. For å illustrere legges jeg til et par sitat:

«Det blei i 1880 halde ei større skulddelingsforretning på gd., og fyrst då blei «Kyrkjebakken» eige bruk med serskild skuld. Men eignedomen hadde i lang tid vore eige bruk».¹⁷⁷

«Det var jordskifte i 1855, men skulddelinga kom fyrst i 1880, og her heiter det: «Et stykke hjemmark bortsolgt til Nils Danielsen Seland, Kirkebakken kaldet – med buskog, heislåtter og hugsteskog, hvilke eignedom i lang tid har været brukt som særskilt brug og viss grenselinier var forut bestemt og bedskreven».¹⁷⁸

Det disse sitatene viser er at bruket «Kjørkebakken» slik det kalles på folkemunne, allerede minst 25 år før skylddelinga var regnet som egen gård med fastsatte grenser. Det forklarer hvorfor Nils Danielsen nevnes som gårdbruker og selveier i FT1865 og FT1875. Av skylddelinga 1880 har Nils fått lnr. 96b, som senere ble bnr. 5. Dette bruket var på 1 ort og 13 skilling skyldverdi. I panteregisteret finner man et skjøte fra 1854 der Nils kjøper det som skulle bli lnr. 96b for 100 spesidaler av Tollak Olsen. Tollak hadde som nevnt i 1838-tabellen lnr. 96. Panteregisteret sier at skjøtet ikke ble tinglyst før i 1880. Nils hadde da kjøpt et gårdsbruk av Tollak Olsen i 1854 uten at det ble skilt ut fra Tollaks bruk.

¹⁷⁵ Folketellingen 1865 for 1024P Bjelland prestegjeld.

¹⁷⁶ Folketellingen 1875 for 1024P Bjelland prestegjeld.

¹⁷⁷ Breilid 1966:448.

¹⁷⁸ Breilid 1966:449.

De matriklene som kan gi ytterligere svar på spørsmålet rundt den ikke-eksisterende skylddeling av løpenumrene på Seland før 1880 er matrikkelen 1838 og matrikkelforarbeidet 1863. Matrikkelen 1838 gir som tidligere nevnt opplysninger til tre løpenummer som da var registrert på Seland. I 1863 nevnes også kun tre løpenummer, noe som er forventet med tanke på at skylddeling ikke fant sted før to tiår etter. Forskjellen mellom opplysningene i de to matriklene er at i 1863 blir lnr. 95 og 96 nevnt med to eiere og brukere.¹⁷⁹ Tollak Olsen som hadde begge løpenumrene i 1838 har nå fått en medeier/medbruker på de to brukene. Simon Johnsen på lnr. 95 og Nils Danielsen på lnr. 96. Seland er ikke det eneste eksempelet i Grindheim på dette. Øvre Flottorp, Ytre Flottorp og Byremo har et slikt tilfelle hver. Det finnes ikke nær skyldskap mellom sameierne på Seland, men på de andre gårdene er det skyldskap mellom dem, enten brødre, far og sønn eller svogere. De ikke-jordeiende er ikke ført inn i matrikkelforarbeidet, så disse medbrukerne kan ikke karakteriseres som husmenn. Ettersom jeg ikke anser disse brukerne som husmenn basert på denne informasjonen, blir disse personene av meg karakterisert som medbrukere, noe som de mest sannsynlig var.

3.6 – Oppsummering

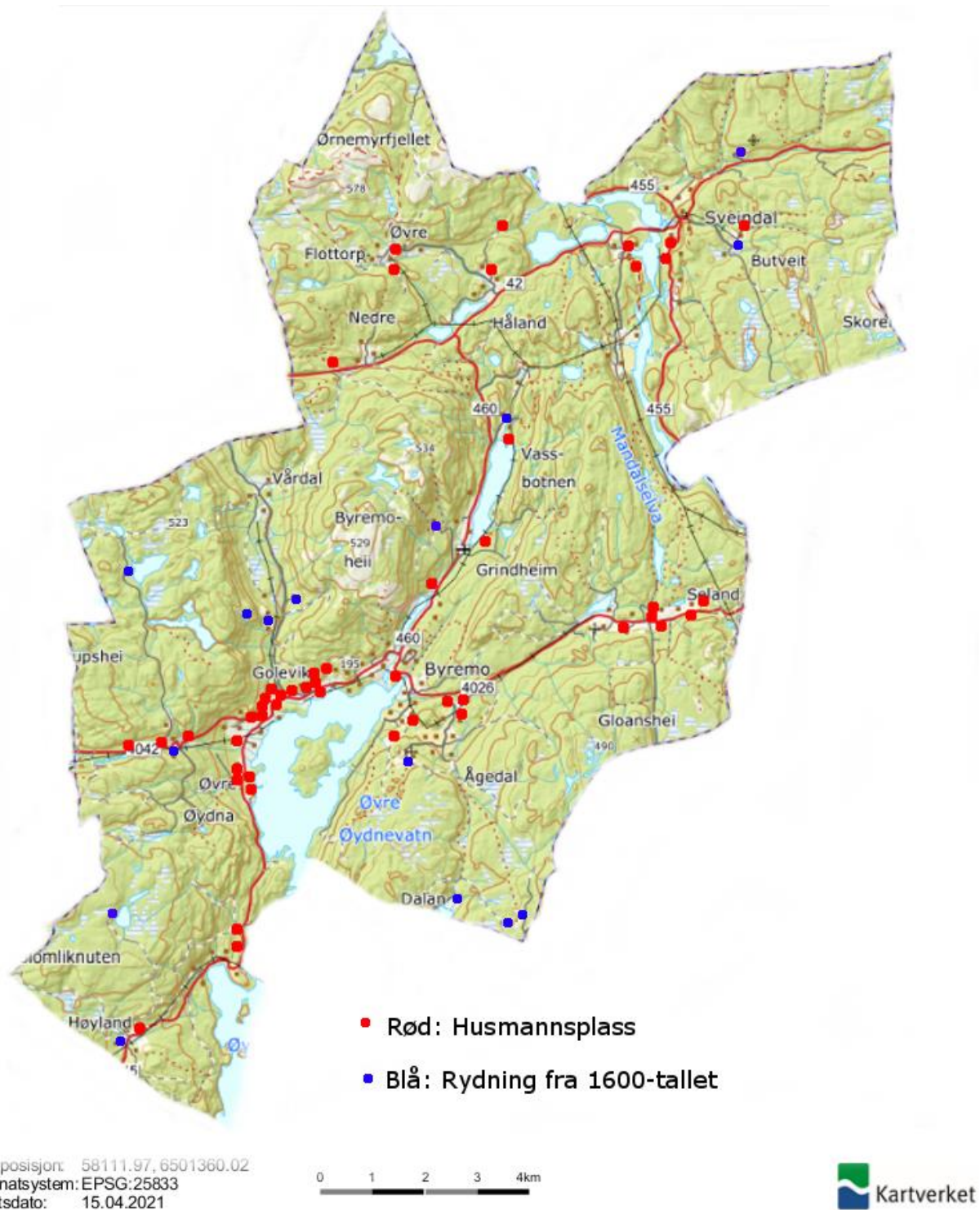
Dette kapittelet har tatt for seg temaet om husmennenes identitet, når det var husmenn i Grindheim og utviklingen av dette i hele min undersøkelsesperiode fra 1600-1900. Her oppsummeres de viktigste punktene og funnene fra dette kapittelet.

På mye av 1600-tallet var Grindheims husmenn, på lik linje med resten av Norge, en skatteklasse som tilhørte den gruppen i bondesamfunnet som betalte minst skatt. Innblandet i disse husmennene var det en del av disse som trolig var rydningsmenn på ødegårdene lagt ned etter svartedauden, og på helt nye gårder. I 1664 får man vite på noen av navnene på husmennene, og dette viste at mange av disse trolig hadde liten eller ukjent tilknytning til bygda. Navnene passet ikke inn i slektene på hovedgårdene, og jeg har heller ikke funnet dem igjen i bygda fra andre kilder. Det er tenkelig at disse husmennene kan ha vært reelle husmenn som passet inn under den senere definisjonen av dem som brukere av uskyldsatte jordbruk. Noen av husmennene nevnt i manntallet fra 1664 viste seg å ha vært rydningsmenn slik som jeg antok for rydderne av gårdene fra før 1664. Etter 1664 hører man ikke om husmenn i Grindheim før i folketellingen fra 1801. Denne nedgangstiden for husmannsvesenet i

¹⁷⁹ Matrikkelrevisjonen av 1863. L0177: Bjelland og Grindum. s 22.

Grindheim, eller riktignok fraværstiden, må i stor grad skyldes en forsterket åsetesrett som holdt gårdene udelte, og en «eksport» av overskuddsbefolkning til kystbygdene som gjorde at befolkningen i indre Agder holdt seg stabil.

I perioden fra 1801 til 1845 gikk husmannsvesenet i Grindheim fra å være omtrent fraværende til å være mer enn 13% av befolkningen. Dette skjer samtidig som bruksdelingene begynner for fullt og Grindheims bruk øker i antall med 52%, og at bygdas befolkning øker fra 573 til 880. Denne økningen i befolkning skjer i en slik fart at det er trolig at dette har hatt mye å gjøre med den kraftige økningen i husmenn i samme tidsrom. Husmannsvesenet før 1845 var preget av en stor andel husmenn uten jord i forhold til tiden etter. Dette har trolig vært grunnet eldre personer eller enslige som har hatt opphold på gården da arbeidsmulighetene nede ved kysten ble færre. Toppen i antall husmenn var derimot i 1845 og derfra gikk det noe ned i antall i omtrent 30 år. Nedgangen kan i starten rettes mot en økt utflytting som tok til på 1840-tallet og varte i en tiårsperiode. Denne utflyttinga må i stor grad ha vært fra de jordløse husmennene. Fra 1870-årene begynte en del husmannsplasser å bli skyldsatt i Grindheim. Det begynte med de største plassene og endte med de plassene som av ulike grunner ble skyldsatt tross plassens manglende selvforsyningsevne. Den siste personen kalt husmann, eller som kilden kalt «plassbruker», døde i 1912.

Figur 3.4: Husmannsplasser og gamle nyrydninger i Grindheim. Høyland har blå prikk siden gården ble selvstendig fra Ytre Øydna på 1600-tallet, selv om gården er nevnt allerede på 1400-tallet. Kartet er hentet fra norgeskart.no og de gamle grensene til Grindheim kommune er klippet til av meg. ©norgeskart.

Kapittel 4 - Husmenns økonomiske forhold

Når husmenn blir omtalt i dagligtale opptrer denne gruppen oftest som den fattige delen av befolkningen. Et eksempel på dette er begrepet «husmannskost» som betegner et simpelt tradisjonelt måltid, stort sett basert på billige matvarer som poteter og flesk. Det man ikke får med seg i den allmenne forståelsen av fattigdommen husmennene opplevde var at de ikke var alene om å være de fattige. Et eksempel på dette på Agder er de store barnevandringene som skjedde i tiden mellom 1830 og 1910 der hundrevis av barn hvert år opplevde å bli sendt av sted til østre deler av regionen for å tjene som gjeterer på storgårder. Barnevandringene var hovedsakelig drevet av en omfattende fattigdom og ressursmangel blant det meste av befolkningen i indre Vest-Agder, uavhengig av om man var gårdbruker eller husmann. Stiftsamtmann Vogt sa om forholdene i indre Agder i 1862 at «fattigdommen var så stor at selv fantene hadde forlatt dette området».¹⁸⁰ Dette kapittelet skal dykke ned i de økonomiske forhold husmennene hadde i perioden 1600 til 1900 og sammenligne denne med gårdbrukernes forhold, men fokuset vil hovedsakelig ligge på tiden etter 1800 som et resultat av kildeomfanget.

Kilder og metode

Dette kapittelet vil dreie seg rundt en kvantitativ metode basert på komparasjon. Tabeller blir diskutert og satt opp mot hverandre for å skape et bilde over utviklingen av Grindheims befolknings økonomiske forhold fordelt på sosial tilhørighet.

Kildematerialet som benyttes i dette kapittelet er i hovedsak folketellingene og matriklene. Folketellingene 1835 til 1875 viser både utsæd og husdyrhold. Matrikkelrevisjonen 1863 forteller også om utsæd og husdyrhold. Nærheten mellom matrikkelrevisjonen og folketellingen 1865 i tid vil gi en mulighet til å undersøke troverdigheten i opplysningene som gis om gårdsbrukene i matrikkelrevisjonen. Deliberasjonsprotokollen i jordavgiften fra 1802 gir en samlet produksjon og husdyrhold for hver matrikkelgård, samt en verdisetting på gårdene ut fra skylda. For de første to århundrene av oppgaven periode vil matrikkelforarbeidet fra 1723 og landkommisjonen 1661 brukes mest. En kilde som ikke vil bli behandlet kvantitativt er skiftematerialet. Mengden av skifter fra husmenn er så liten at det heller lønner seg å gå kvalitativt til verks.

¹⁸⁰ Øidne 1955:310.

De overnevnte kildene er tallmaterialer som forteller noe om inntekt og produksjonsevne blant husmenn og bønder i jordbruket. En annen interessant tilnærming til husmenns økonomiske forhold er å se på de fysiske levningene etter dem. Det har derfor blitt inkludert et delkapittel om disse levningene som ser på bygningsrestene etter noen av husmannsplassene. De fysiske levningene kan ofte gjenspeile de økonomiske forholdene.

4.1 - Jordbruket

Dette delkapittelet skal redegjøre for produksjonen av avlinger og hold av husdyr blant både gårdbrukere og husmenn i Grindheim fra midten av 1600-tallet og frem til slutten av 1800-tallet. Tidsavgrensningen er avgjort på basis av tilgjengelige kilder og nytten de kildene har for problemstillingen.

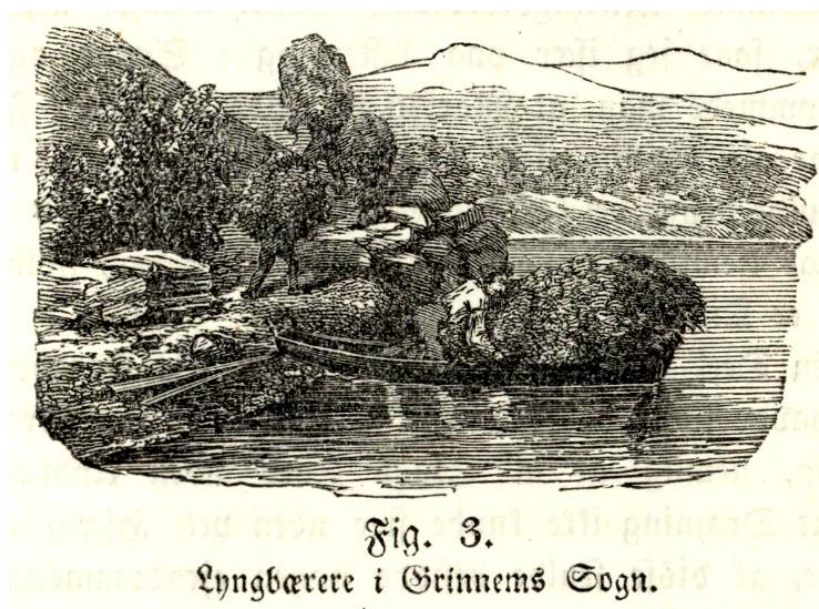
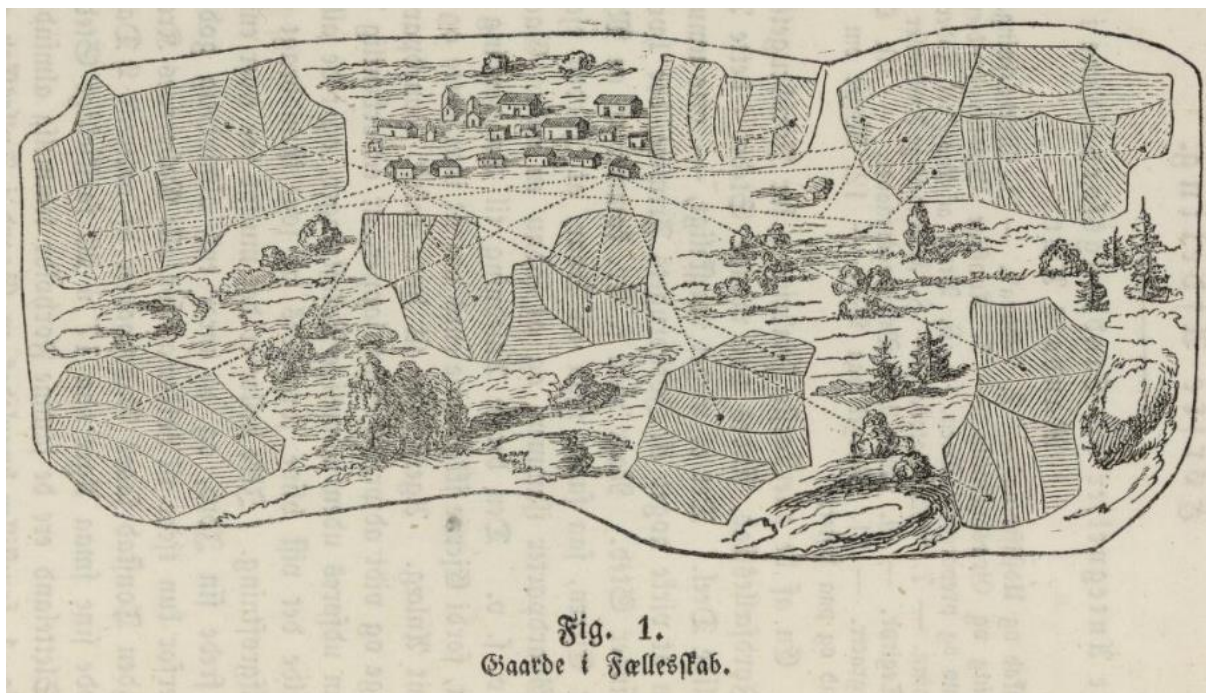

Fig. 4.1. «Lyngbærere i Grinnems Sogn». Tegning av statsagronom Johan Lindeqvist 1857 s. 13. I figuren ses en person som laster lyng på en pram, og en annen person som sender ned lyngen fra vannkanten. Lyngen ble slått i «lyngonna» og båret ned om sommeren. Public Domain.

4.1.1 - Innledning til jordbruket i Grindheim

Jordbruket i Grindheim fulgte det tradisjonelle jordbruket som var utbredt på Sørlandet. Det sørlandske jordbruket blir beskrevet i 1856 av statsagronom Lindeqvist fra Sverige i hans *Optegnelser under en agronomisk Forretningsreise i Lister og Mandals Amt i Sommeren 1856*. Her innleder Lindeqvist med å si at den største hindringen for å utvikle jordbruket her er jordfellesskapet som fantes især i amtets vestlige del.¹⁸¹ Jordbruket på Sørlandet, og da i Grindheim, drev jordbruket sitt i større samhandling med de andre brukerne på gården. Som det blir vist i figur 4.2 bodde folk i samlet bebyggelse omringet av åker og eng. Åkrene var av ulik jordsmonn og var delt inn i jordstykker, såkalte teiger, ofte delt i forhold til jordkvaliteten. Hver bruker hadde så sine teiger spredt rundt om på disse åkrene. Med så fragmenterte åkrer kunne konflikter ofte oppstå om hvor grensene mellom dem gikk. Utmarka var delt

¹⁸¹ Lindeqvist 1857:1.

Figur 4.2. Tegning av statsagronom Lindeqvist 1857, side 4. «Gaarde i Fællesskab» viser til gårdsstrukturen før tydelige grenser ble satt mellom gårdsbrukene. Arealet var dårligere utnyttet, og eiendomstvister dukket ofte opp på grunn av manglende grensesetting og inngjerding. De stiplede linjene viser til hvilke teiger to av gårdsbrukene hadde. Utmarka var i stor grad felles for beite. Public Domain.

annerledes. Her var det større innslag av felleseie der et utmarksstykke kunne eies av flere brukere. På samme måte kunne en bruker eie grunnen og en bruker eie skogen.¹⁸² Den sistnevnte eiendomsformen finnes fremdeles i Grindheim, og som en anekdote ble ikke skogen og jorda samlet hos en eier på min hjemgård før i 2015.

Utskiftninger var særlig fremtredende i Grindheim etter ca. 1870, stort sett i innmarka. Utskiftningene fikk organisert teigene slik at brukerne fikk sine teiger samlet innenfor sammenhengende grenser. Etter at innmarka var samlet, var fremdeles teigsystemet i bruk og jordene var delt opp i flere jordflekker til ymse formål. Noen teiger ble brukt til korn, noen til poteter og noen til gress. Dette kalles vekselbruk, og det som ble dyrket på jordflekken varierte omtrent hvert andre år.¹⁸³ Det er ikke før i nyere tid at teigene ble samlet til større enhetlige stykker.

¹⁸² Lindeqvist 1857:1.

¹⁸³ Store Norske Leksikon: Vekselbruk: <https://snl.no/vekselbruk>.

Figur 4.3: Utsnitt av utskiftningskart fra Øvre Øydna utført 1874 viser til dyrkede teiger (gult) og engmark (grønt). Ved utskiftningen kom faste bruksgrenser som man enkelt kan se på dette kartet som tykke stiplede linjer. Hentet fra Digitalarkivet.no

Hva ble dyrket? I Grindheim ble kun korn dyrket til mat før potetens inntog sist på 1700-tallet. Hverken folketellingene eller matriklene nevner at erter ble dyrket her, og hagebruk med frukt og grønnsaker nevnes ikke før slutten av 1800-tallet og inn på 1900-tallet.¹⁸⁴ Noen hadde epletre, og på 1800-tallet kom også nepen inn. Av kornsorter var det hovedsakelig kappsæd (bygdemål for blandkorn - en blanding av havre, bygg og rug) som ble dyrket i Grindheim.¹⁸⁵ Den

største rene sorten var bygg. Hvete var en sjeldenhet. De store åkrene fikk størst oppmerksomhet og ble rulla eller klappa over etter såing. De små åkrene ble kun raket over.¹⁸⁷

Fordelingen av kornsortene blir godt eksemplifisert blant husmenn i folketellingen 1875 slik sett i tabell 4.1. Husmannsplassene kommer ikke med på noen utskiftningskart i Grindheim, så man får ikke noen skisse over

Tabell 4.1 - Kornsæd blant husmenn i Grindheim 1875 ¹⁸⁶	
Kornsort	Antall (tønner)
Blandkorn	7,25
Bygg	0,5
Havre	0,25
Rug	0,04
Hvete	0

størrelsen på disse åkrene, men ut fra utsæden vist i 1875 var disse åkrene veldig små. En så

¹⁸⁴ Breilid 1974:87

¹⁸⁵ Breilid 1974:82.

¹⁸⁶ Folketellingen 1875 for 1024P Bjelland prestegjeld.

¹⁸⁷ Breilid 1974:82.

beskjeden mengde korn umuliggjør selvforsyning blant husmenn i jordbruket. Forholdet mellom utsæd og befolkning blir utregnet i 4.1.2. Måleenheten for korn og poteter er *tønne*. En tønne tørrvare er en måleenhet som har endret seg noe over tid, men ble i 1683 fastsatt til 139,4 liter i Danmark-Norge, og i 1824 til 138,97 liter (144 potter i opprinnelig måleenhet) i Norge. En tønne poteter ble regnet til 100kg.¹⁸⁸

Den jorda husmennene fikk til bruk var ofte den slettteste og skinneste jorda på gården. Bonden skulle ha de gode og gamle åkerreinene til sitt eget bruk. Denne fordelinga av jorda vises godt i kornsæden. Poteten, en mer hardfør plante, gjorde sterkt inntog i Norge i årene rundt Napoleonskrigene da kornimporten stagnerte og man måtte ty til alternativer. Potetens inntog henger sammen med veksten av husmennene, men sammenhengen går heller i retningen av at poteten var viktig for husmennene som matkilde ettersom mulighetene for korndyrking var små på husmannsplassene.

4.1.2 - Utsæden

Utsæd er samlebetegnelsen for hva som blir sådd av korn. Begrepet er en sammensetning med ordet sæd som er avledet verbet «å så».¹⁸⁹ Utsæden skjer hvert år når årets kornavling prepareres for vekstsesongen som i Grindheim ofte startet den første uka i mai. Forberedninga av jorda kunne også starte allerede før snøen var ordentlig borte, eksempelvis ved at gjødselen ble kjørt ut på jordet med kjelke eller at folks strødde aske på snøen for at den skulle smelte fortere.¹⁹⁰ Under følger en tabell over utsæden i Grindheim i undersøkelsesperioden der informasjonen kan finnes.

Tabell 4.2 - Mengde utsæd i tønner i Grindheim sogn 1665-1875 ¹⁹¹							
Total	1665	1723	1802	1835	1845	1865	1875
Korn	155,5	232	214,63	266,38	347,75	321,4	344,5
Poteter			90,13	304,5	392,14	495,75	593,75
Husmenn							
Korn			1			6,75	8,4
Poteter			1			28	43,5

Tabellen over viser tydelig hvor stor rolle poteten har spilt i kosten fra den kom til Norge sent på 1700-tallet. Den mest drastiske økningen i potetdyrkingen er i perioden 1845-1875. Ut fra folketellingene disse årene økte potetdyrkingen med omtrent 100 tønner, altså 33% på kun ti

¹⁸⁸ Store Norske Leksikon: Tønne (rommål): https://snl.no/t%C3%B8nne_-_romm%C3%A5l

¹⁸⁹ Store Norske Leksikon: Sæd (såkorn): https://snl.no/s%C3%A6d_-_s%C3%A5korn

¹⁹⁰ Breilid 1974:81f.

¹⁹¹ Matrikkelen 1665, matrikelutkastet 1723, jordavgiften 1802 og folketellingene 1835-1875.

år mellom 1835 og 1845. De neste 20 årene økte det med ytterligere hundre tønner, og det samme ti år etter det. Korndyrkingen, selve symbolet på jordbruket, nådde toppen i antall tønner allerede i 1845 og holdt seg noenlunde stabil de neste tretti årene.

Satt opp sammen med befolkningsutviklinga i Grindheim ser man at korndyrkinga er den som best følger befolkningsutviklinga. Man kan tydelig se den stagnasjonen som skjedde i befolkninga fra midten av 1700-tallet og frem til 1800 reflektert i utsæden av korn. I 1802 nevnes det at to gårder i Grindheim er fraflyttet grunnet kulde og frost, og flere gårder hadde vært påvirket av dette i opptil sju år.¹⁹² Denne kuldeperioden blir også hintet til i 1782 da det på vårtinget kom en mann fra Ytre Flottorp og fortalte om «sin store armod og fattigdom han var geraaden i formedelst de slette tider det hadde vært ved at jordens grøde feilet og afminket».¹⁹³ I 1802 hadde poteten allerede begynt å rotfeste seg i grindølenes diett som 1/3 av den totale utsæden, noe som kom til øke betraktelig i tiårene fremover. Tallene på utsæd fra 1835 og 1845 kan ikke skilles for husmenn og bønder siden den er ført inn for hvert matrikulerte bruk, og husmenn bor av definisjon ikke på egne matrikulerte bruk. I margin i 1845-tellingen står derimot antallet personer som bor på husmannsplasser. Totalen her blir 115 som vist i tabell 1.1. Dette er det desidert høyeste antall husmenn i Grindheim. Her hadde en oversikt over utsæden disse husmennene hadde bidratt til en bedre forståelse for den tidlige veksten av husmannsvesenet i Grindheim i økonomisk kontekst.

Ser man på tallene fra 1865 og 1875 er potetene den desidert mest produserte matvaren hos husmennene. Husmenn produserte 4 ganger så mange poteter enn korn i 1865, og 5 ganger mer i 1875. Bøndene (de jordeiende) produserte til sammenligning kun 1,5 ganger flere poteter enn korn i 1865 og 1,7 ganger flere i 1875.

I de to folketellingene der det er komplette tall for både gårdbrukerne og husmennene, 1865 og 1875, kan det regnes ut forholdstall over hvordan matproduksjonen var mellom husmenn og gårdbrukere. I 1865 står husmenn for 4,3% av Grindheims totale utsæd, og i 1875 er dette taller 5,5%. Sett i forhold til befolkning produserer husmennene 38,1% av det gårdbrukerne gjør i 1865 og 57,9% i 1875. Disse tallene virker ikke til å være fryktelig dårlige for husmannens del, men det som blir viktig å ta med i utregningen er at gårdbrukerfamiliene ofte var store og hadde mange barn. I tillegg var heller ikke gårdbrukerne i Grindheim særlig velstående, noe

¹⁹² Deliberasjonsprotokollen 1802.

¹⁹³ Breilid 1974:383.

utvandring og utflytting tyder på. Om gårdbrukernes utsæd var nok til å være tilnærmet selvforsynt, kan ikke husmennenes utsæd vært nok til det samme. Gårdbrukerne hadde i mye større grad enn husmennene et husdyrhold å støtte seg på for tilgang til mat og klær.

4.1.3 – Husdyrholdet

Husdyr er dyrene som brukes i et gårdsbruk for produksjon av mat, råvarer eller arbeidskraft. I Norge har det vært vanlig å dele disse dyrene i tre grupper kalt storfe, småfe og hest. Gruppen hest sier seg selv at inneholder dyret hest. De to andre gruppene er sortert etter størrelsen på dyret. Storfe er kyr og okser mens småfe er sauer og geiter. Svin kom senere som en del av husdyrholdet i Grindheim og ble kategorisert for seg selv. Ordet «fe» er et ord som stammer fra indoeuropeisk «faihu» som gjennom latin ble til ordet «penger».¹⁹⁴ Ordet ble også til den første bokstaven i det norrøne alfabetet Futhark som «fehu» og «fé».¹⁹⁵ Dette gjenspeiler den viktigheten februket hadde i Europa og Norge. Under følger en tabell som viser husdyrenes utbredelse i Grindheim.

Tabell 4.3 - Mengde husdyr i Grindheim sogn 1665-1875 ¹⁹⁶							
Total	1665	1723	1802	1835	1845	1865	1875
Storfe	498	400	397	519	565	689	784
Småfe	616	874	1163	1241	1671	1473	1299
Hest	49	36	24*	47	39	65	72
Svin				30	6	3	4
Husmenn							
Storfe			2			20	26
Småfe			7			51	41
Hest						2	

Antallet hester i 1802 er markert med * i tabellen ettersom det på gården Ytre Øydna er nevnt at bøndene har en hest til ulike tider av året, noe jeg har tolket som at de har en hest på deling som gjennom et muntlig avtaleforhold brukes av de ulike bøndene til faste tider av året. En annen tolkning er at de hver leier hester når de har behov for det, men dette ser jeg som mindre sannsynlig da felleseie allerede var en gjennomgående tankegang blant bønder i Grindheim på denne tiden, f.eks. fellesbeite.¹⁹⁷

Husdyrholdet blant husmennene i Grindheim virker ikke til å skille seg stort fra gårdbrukerne innen prioriteringen av små- eller storfe i de årstallene det finnes tall for. I 1835 og 1845 er

¹⁹⁴ Store Norske Leksikon: fe (husdyr): https://snl.no/fe_-_husdyr.

¹⁹⁵ Store Norske Leksikon: runer: <https://snl.no/runer>.

¹⁹⁶ Matrikkelen 1665, matrikkelutkastet 1723, jordavgiften 1802 og folketellingene 1835-1875.

¹⁹⁷ Breilid 1966: felles skog, beite og bygninger er flere ganger nevnt gjennom boka.

det sannsynlig at samme forhold mellom antall husmenn og gårdbrukere. Totalt sett sitter husmenn med kun 3,3% av husdyrene i Grindheim i 1865, selv om husmenn utgjør 10% av befolkningen. Husmenn i Grindheim har derfor kun 30,3% av et gjennomsnittshusdyrhold i 1865. I 1875 har dette økt til 36% grunnet en nedgang i antall husmenn i sognet uten en like sterk nedgang i antall husdyr. I 1802 er det 33%, men med kun en kjent husmannsplass forteller ikke dette tallet mye. Dessverre er det ikke skilt mellom husmenns og bønders husdyrhold i FT1835 og 1845 slik som med utsæden. Tallene for 1865 og 1875 blir da de eneste å forholde seg til i videre analyser.

Tallene ovenfor viser derimot kun til gjennomsnittet, noe som ikke gjenspeiler skjevheter innad i husmannsgruppen. I FT1875 ser man et tydelig skille mellom husdyrholdet til husmennene avhengig av hvor de er plassert. Husmenn i gårdene rundt Øydnavannene har kun et storfe på hver plass. I de nordligere gårdene og i Selandsdalen i øst har husmennene ofte både flere storfe og noen småfe. Dette geografiske skille må i stor grad skyldes kontrakten eller avtalen mellom husmann og jorddrott, som igjen er påvirket av naturlige forhold som tilgang på beite og høy. Gårdene i nordlige og østlige Grindheim har store skog- beite- og myrområder som åpnet opp for et større husdyrhold blant husmenn. Dette faller inn med at bøndene i skog- og heiområdene i nord og øst også hadde et mye større husdyrhold enn bøndene rundt Øydnavannene. En annen faktor er tettheten av husmannsplasser. Særlig på Øvre Øydna stod husmannsplassene nærme hverandre, og dette påvirker tilgjengelig areal for hver husmann. Denne geografisk påvirkede forskjellen tyder også på noe annet av viktighet til hele oppgavens overordnede problemstilling om utviklingen av husmannsvesenet i Grindheim, nemlig at husmannsvesenet ikke var en homogen gruppe og hadde store forskjeller innad som gruppe. Denne forskjellen kunne og gå mellom gårdbrukere og husmenn der den fattigste gårdbrukeren kunne være fattigere enn en «normal» husmann.

En annen forklaring på de interne forskjellene mellom husmennene i Grindheim kan komme av inntektsgrunnlaget. I nord og øst var det skogbruk og heiebeite som kunne skape livsgrunnlag for folk, men i de sentrale områdene av sognet var det mindre av dette og husmennene hadde derfor mindre husdyr og matproduksjon. Inntektene til husmennene måtte derfor komme fra andre steder.

4.2 - Yrkesveiene

Som vist i forrige delkapittel hadde ikke husmennene særlig mye å hente til livets opphold fra eget jordbruk og husdyrhold. Dette medførte at husmenn som regel måtte ty til annet arbeid i tillegg for å få mat på bordet, og for bygselhusmannens leie til jorddrotten. Begrepet «yrke» har her betydning i hvilken form for arbeid personen henter hele eller deler av inntekten sin fra. Yrkesbetegnelsene er hetet fra primærkilden som i de fleste tilfeller vil være folketellingene. En som er «understøttet av fattigvesenet» vil derfor ha dette som yrke i folketellingene og her i undersøkelsen. Dette delkapittelet skal undersøke hvilke inntektskilder husmennene i Grindheim hadde, og om det viser seg noen mønster i hvilke inntektskilder husmennene har. Et annet spørsmål som stilles er hvordan den tradisjonelle familiebedriften som en gårdbrukerfamilie var viser seg i husmannsfamilien? Hvilken rolle spilte Lautrups sagbruk på Øvre Øydna i fremveksten av husmannsplassene der? Er det andre faste næringer med forbindelser til fremveksten av husmannsplassene?

Tabellen under viser hva medlemmene av husmannshusholdningene drev med utenfor jordbruket ut fra de folketellingene som gir opplysninger om dette.

Tabell 4.4 - Husmenns yrkesgrupper 1801-1900 ¹⁹⁸				
Yrkesgruppe	1801	1865	1875	1900
Dagarbeider	1	8	15	
Ikke nevnt/kun jordbruk	1	18	2	
Understøttes	1		8	
Håndverker, Tømmermann, Arbeider		5	4	4
Tjenestefolk		3	2	

For å avklare er en dagarbeider en person som arbeider over kortere tid for en tidsbestemt lønn.¹⁹⁹ Dette skiller yrkesgruppen fra den vanlige arbeideren som hadde et fastere ansettelsesforhold. Dagarbeidere er kalt daglønnere i de eldre kildene. Tabell 4.4 viser til en stor forskjell mellom de uten annen yrkesbenevnelse/kun jordbrukende i 1865 og 1875. FT1875 viser at en stor andel husmenn var dagarbeidere eller understøttede med 48% og 26%, i motsetning til FT1865 som viser at kun 23,5% var dagarbeidere og ingen var understøttede. Det mest sannsynlige her er at FT 1865 ikke har funnet det nødvendig/viktig hva husmenn gjør utenom jordbruket i samme grad som FT1875.

¹⁹⁸ Folketellingene 1801, 1865, 1875 og 1900.

¹⁹⁹ Store Norske Leksikon: dagarbeider: <https://snl.no/dagarbeider>.

Håndverksyrkene, tjenestefolkene og arbeiderne er hovedsakelig andre familiemedlemmer enn familiehodet; sønner og døtre. Unntaket er i FT1900 da en hel husmannsfamilie arbeider i skogbruket, og en aleneboende husmann er ferjemann over Mandalselva.

Hvor stor andel husmenn hadde tilleggsarbeid sett i forhold til bondestanden? Siden FT1875 gir den mest presise informasjonen i den tiden det var et betydelig husmannsvesen i Grindheim, så velger jeg å forholde meg mest til denne kilden. Den største gruppen husmenn med ekstra arbeid var dagarbeiderne. Sett i forhold til befolkningen utgjorde dagarbeidere 18% av alle husmenn og 50% av husmenns tilleggsyrker. For bondestanden er disse tallene 4% av alle ikke-husmenn og 16% av alle ikke-husmenn med tilleggsyrke utenom bonde/selveier²⁰⁰. Totalt sett så utgjør medlemmer av husmannsfamilier med yrker utenom eget jordbruk 37% av alle medlemmer av husmannsfamilier. For de som ikke er deler av husmannsfamilier utgjør dette 27%. Dette er beregnet ut fra totale antall personer, og er ikke aldersbegrenset slik at barn utelukkes.

Bedrifter

Tallene viser at husmenn i mye større grad enn gårdbrukerne har tilleggsyrker utenom jordbruket. En mulig forklaring på dette kan være H.C. Lautrups sagbruk på Øvre Øydna. Hans Conrad Lautrup var en tysker født i Kristiansand i 1809 som ble kjøpmann og ingeniør. På slutten av 1860-tallet kom han til Ågedalstø i Bjelland og startet opp tjærefabrikk, fillefabrikk og sagbruk der, så vel som et sagbruk på Øvre Øydna i elva Våråna.²⁰¹ Området der sagbruket stod på Øvre Øydna er også der den tetteste husmannsplasskonsentrasjonen lå i Grindheim. Sagbruket var ikke startet i 1865 om man går etter folketellingene, og panteregistrene nevner ingenting om forpaktingen av jordstykker til sagbruket. Breilid blir her den eneste kilden til dette. Sagbruket på Øvre Øydna var i drift i 1875 siden Lautrup selv var nevnt som sagbrukseier det året, og noen sagbruksarbeidere finnes også i denne tellingen. I Bjelland der Lautrup hadde sitt første sagbruk er det kun nevnt to sagbruksarbeidere der en av dem er husmann.²⁰² I Grindheim er det ikke noen nevnt som sagbruksarbeidere, men mange er nevnt som tømmermenn. Av disse er kun en husmann på Øvre Øydna tømmermann og husmann. Ellers

²⁰⁰ Det er i FT1875 nevnt 38 dagarbeidere i Grindheim som ikke er husmenn. Totalt 389 yrkesbenevnelser utenom husmenn, inkludert yrket bonde/selveier. 234 utenom bonde/selveier.

²⁰¹ Breilid 1974:316f og Breilid 1965:40.

²⁰² Folketellingen 1875 for 1024P Bjelland. Søkeord under «Yrke»: «Sag*».

er det dagarbeidere som blir mulige arbeidere på Lautrups sagbruk, men dette kan både være gårdbrukere og husmenn. Uten dokumenter fra selve sagbruksdriften vil det være vanskelig å avgjøre hvorvidt husmennene var overrepresentert i Lautrups sagbruksdrift på Øvre Øydna, og slike dokumenter har jeg ikke fått undersøkt om fremdeles eksisterer. Som alle de andre prosjektene til Lautrup, varte ikke sagbruket på Øydna lengre enn 10-15 år.

I amtskartet over Lister og Mandals amt fra 1862 er det ved utløpet av Våråna markert et sagbruk.²⁰³ Dette må være noe bøndene på Øvre Øydna selv har satt opp etter at sagbruksprivilegiene forsvant i 1860.²⁰⁴ Mulig er det da at Lautrup kjøpte et allerede oppsatt sagbruk. Ved siden av dette sagbruket er det markert en plass som er husmannsplassene Vårdalsbakken som ble dannet fra 1862 og fremover. Det er derfor rimelig å anta at husmannsplassene er plassert ved sagbruket grunnet den enkle tilgangen på arbeid husmennene da ville få uten lang reisevei. At husmenn plasserte seg nærme arbeidskilder kan også ses på Vigelandsmoen i Vennesla der det lenge har vært industri.²⁰⁵

Transport

Sagbruksdrift var en næring som noen husmenn kunne knytte seg til for inntekt i Grindheim. En annen næring i Grindheim som husmenn har vært i tilknytning til er ferjesambandet over Mandalselva ved Sveindal. Her har det vært ferjeovergang i lang tid fram til det kom bro i 1953. Ferja bestod i starten av en båt som ble rodd over av ferjemannen, men som rundt første verdenskrig ble om til en vaierdrevet flåte.²⁰⁶ Ferjesambandet på Sveindal hadde ikke noen formelt ansatt ferjemann før i 1909 da bonden John Torkelsen Sveindal ble ferjemann, så før dette var ferjesambandet heller noe som bøndene i kretsen sytte for selv.²⁰⁷ Ikke før på tidlig 1800-tallet kom det ferje her, og den første ferjemannen man kjenner til ble kalt for «Søren ferjemann» og skulle være fra Flottorp.²⁰⁸ Dette passer inn med Søren Johnsen Flottorp 1810-1890 fra Øvre Flottorp som i 1834 fikk en sønn John på Vestre Sveindal. Søren er i 1865 nevnt som husmann med jord på Vestre Sveindal, og i 1875 som dagarbeider og husmann på Bakken ved Vestre Sveindal. Det gir dermed mening da at inntekten fra ferjesambandet ikke var fast

²⁰³ Kartverket: Amtskart over Lister og Mandals Amt (1862)

²⁰⁴ Slettan 1998:49.

²⁰⁵ Aas 1997:339.

²⁰⁶ Haaland 2004:62.

²⁰⁷ Haaland 2004:62.

²⁰⁸ Haaland 2004:62.

og krevde mye oppmerksomhet gjennom dagen kunne en husmann settes til dette arbeidet. Dette var også et farlig arbeid som ofte hadde ulykker, så å kunne ha en fast kunnskapsrik person til arbeidet ville kunne trygge overfarten. I bygdeboka tror jeg Breilid har blandet to ferjemenn med samme navn. Han nevner under Vestre Sveindal at Tobias Smedsland fikk ordnet hus for Søren ferjemann da han ikke fikk noe sted å bo.²⁰⁹ Tobias var født i 1855 og overtok gården sin i 1880.²¹⁰ Dette setter årstallet huset ble flyttet til Bakken til etter 1880. Dette passer ikke om Søren J. Flottorp var på Vestre Sveindal alt i 1834. Søren flyttet til Grindheim en gang på 1880-tallet der kona dør i 1887 og han i 1890. Breilid forvirrer videre ved å skrive at de nevnte husene kom fra «Astri i Lunden» og ble flyttet *til* Vestre Sveindal. «Astri i Lunden» var husmannsenke da hun døde i 1912, så kronologien passer ikke. Da Astrid døde var ferjesambandet allerede formalisert, og John Torkelsen var fast ferjemann. Astrids mann Ole Sørensen var nevnt som ferjemann og plassbruker i FT1900.²¹¹ Ole tok nok over arbeidet som ferjemann etter Søren Johnsen.

Veianlegg var et stort investeringsobjekt på Sørlandet på 1870- og 1880 tallet. Flere av daleveiene ble da utbedret fra de gamle rideveiene som klatret opp i heiene. Selv skrev Johan Lindeqvist i 1856 at Bjellands- Holmes prestegjeld hadde bevilget 10.000 spesidaler til veiprosjekt, men at dette ble avslått av amtet.²¹² Lindeqvist skriver også at gårdbrukerne selv ofte gjorde veiarbeidet selv, og hadde ansvar for sine deler av veien.²¹³ På lik linje med sagbruket på Øvre Øydna er det vanskelig å si hvor mange husmenn som var med på veiarbeidene som foregikk i dalførene på slutten av 1800-tallet og hvorvidt disse husmennene i så fall var fra Grindheim. At noen var med kan derimot ikke utelukkes ettersom de var en tilgjengelig arbeidskraft for mange typer arbeid.

Sesongarbeid

Av andre næringer husmennene kunne ty til finnes det ikke andre faste slik som sagbruket og ferjesambandet var. Gruvedriften på Flottorp kom ikke før i 1916, mange år etter husmannsvesenet i Grindheim så godt som var borte. Det virker som ut fra dette at husmenn

²⁰⁹ Breilid 1966:370.

²¹⁰ Breilid 1966:436.

²¹¹ Folketellingen 1900 for 1075 Bjelland og Grindheim:
<https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037232001772>.

²¹² Lindeqvist 1857:24.

²¹³ Lindeqvist 1857:22.

i Grindheim vendte seg til mindre faste arbeid som skogs- og onnearbeid og håndverk. Folketellingene 1865, 1875 og 1900 forteller noe om hvilket arbeid noen av husmennene hadde, jf. tabell 4.4, men størstedelen var fremdeles dagarbeidere uten videre spesifikasjoner. Som mange gårdbrukere dro trolig disse husmennene også på sesongarbeid til Aust-Agder og kysten på Vest-Agder og tjente til plassleia og matinnkjøp.²¹⁴ En form for sesongarbeid som var særlig fremkommende i Vest-Agder var barnevandringene – en arbeidsvandring av barn. I folketellingene er det ikke nevnt noen husmenn som hadde barn i sesongarbeidet, og det er heller gårdbrukere fra Øvre Øydna og Ås som hadde barn i slikt arbeid. Et sitat fra Eilert Sundt i Agders Historie forteller at det var fattige folk som stort sett holdt barna sine hjemme.²¹⁵

Oppsummert

Oppsummert ser det ut som ut fra det jeg funnet om husmenns yrkesveier i Grindheim at disse kan deles i to kategorier. Den ene er sesongarbeiderne som gårdbrukerne også var en del av. Dette inkluderte onnearbeidet om våren og høsten og skogsarbeidet som stort sett ble gjort om vinteren, og disse arbeidene inkluderte også ofte arbeidsvandringer til andre bygder, gjerne ved kysten og i Aust-Agder. Den andre kategorien er faste lokale næringer slik ferjesambandet på Sveindal og sagbruket på Øydna var. Ferjesambandet på Sveindal ser ut til å hovedsakelig ha vært drevet av husmenn frem til 1909, men sagbruket på Øydna ser ikke ut til å kun ha vært drevet av husmenn, men det har vært vanskelig å avgjøre akkurat i hvor stor grad husmenn var deltakende i dette arbeidet. Yrkene til husmenn i Grindheim virker til å i stor grad ha dreiet seg om dagarbeid slik FT1875 gir inntrykk av, og har i unntakstilfeller dreiet seg om faste ansettelser.

4.3 – Skiftene

Den beste måten å få et direkte innblikk i hva husmenn hadde av økonomisk verdi er å se i skifteprotokollene der dødsboet skal deles mellom arvingene etter den avdøde. Et skifte er prosessen der arvegodsset blir delt mellom arvingene. Skiftet kunne enten være frivillig eller ved et dødsfall. Denne prosessen var fra gammelt av utført av familien er gjaldt, men dette ble senere gjort om til en offentlig administrert sak.²¹⁶ Fra midten av 1650-tallet finnes det bevarte skifteprotokoller i Norge. Vanligvis vil denne kilden kunne si mye om økonomisk

²¹⁴ Slettan 1998:37f.

²¹⁵ Slettan 1998:40.

²¹⁶ Arkivverket.no. Skifte og arv – en innføring.

utvikling blant husmenn, men for Grindheim er det kun tre skifter totalt etter disse. De ble foretatt i årene 1807, 1816 og 1836. Etter denne tiden og fram til husmennene enten blir selveiere, dør ut eller flytter ut er det ikke foretatt noen skifter over husmenn. Heller ikke på 1600-tallet er det bevart skifter etter de som var nevnt som husmenn da. I tabellen under er eiendelene til den avdøde gjengitt i pengeverdier. Tallet er tredelt: Daler – ort – skilling, en tredeling som fungerer som de amerikanske dollar, quarter og cent, bare med andre vekslingsrater. En daler var på 1800-tallet fem ort eller 120 skilling. En ort var da 24 skilling. I 1875 ble dette systemet erstattet av kroner og øre. Måten pengeverdiene skrives i kildene er i den formen som ses i tabell 4.5 der navnet på myntstørrelsen ikke nevnes, men alt føres fra størst til minst, altså «daler-ort-skilling».

Tabell 4.5 - Brutto- og nettoformue i skiftene etter husmenn²¹⁷				
År	Navn	Netto	Brutto	Forhold N/B
1807	Dordi Tomasdatter Sletteskog ²¹⁸	101-4-16	173-2-0	59 %
1816	Ole Børusen Sletteskog ²¹⁹	94-0-8	104-4-0	90 %
1836	Mikkel Sørensen Sletækra ²²⁰	52-2-10	59-0-10	88 %

Det første skiftet i 1807 var over Dordi Tomasdatter Sletteskog. Sletteskog var husmannsplass under Hårtveit og er den første bosatte husmannsplassen jeg har klart å finne etter fraværet av dem på 1700-tallet. Det unike her er at den døde nevnes som Sletteskog, og ikke som hovedgården Hårtveit, noe som skiller seg fra vanlig navngivning av husmenn i kirkebøkene der husmannsplassens navn sjeldent nevnes som boplassen til husmannen. Sletteskog var tidlig etablert som husmannsplass og kan ha hatt en mer gård-lignende oppfattelse blant gårdbrukerne i Grindheim, noe som kan forklare hvorfor den nevnes med navn i kirkebøkene og i skifteprotokollen. Skiftet etter Dordi viser til en brutto formue på 173 riksdaler (rd) og en netto formue på 101 rd. Bruttoen bestod av 103 rd i verdier og 70 rd i utestående fordring til en bonde på Hårtveit. De hadde som forventet ikke jordegods. At de hadde 70 rd utlån viser til at de også hadde den økonomiske kapasiteten til dette, noe man ikke finner noe om i de andre skiftene fra husmennene. Utgiftene resulterer i 72 rd, og av dette bestod 27 rd til hennes begravelse og 25 rd som skulle settes av til mannens begravelse. Resten var noe gjeld

²¹⁷ Skifteprotokoller fra Lister og Lyngdal sorenskriverier.

²¹⁸ Lister sorenskriveri, skifteprotokoll nr. 38, s. 254b.

²¹⁹ Lyngdal sorenskriveri, skifteutlodningsprotokoll nr. 1, s. 355b.

²²⁰ Lyngdal sorenskriveri, skifteutlodningsprotokoll nr. 3, s. 372b.

og kostnader forbundet med skiftet. Da Dordis ektemann skifter i 1816 sitter han med 104 rd i brutto formue, omtrent det samme som ble igjen etter konas skifte. Nå var utgiftene mye mindre, og bestod av noe gjeld og skiftekostnader. 90% av formuen var igjen etter skiftet. Skiftet etter Mikkel Sørensen viser en del mindre formue, men med en forholdsmessig liten utgift som husmennene på Sletteskog.

Hvor stod så husmennenes formue i forhold til gårdbrukernes i samme tidsrom? Å føre inn hvert enkelt skifte i samme tabell som den foregående vil ta uhensiktsmessig mye plass og tid, og dette blir derfor diskutert i tekstform. Alle skiftene husmenn nevnes i utgjør som tidligere vist bare tre stykker i perioden 1807-1836. I perioden 1800-1830 utføres det 80 skifter blant gårdbrukere i Grindheim. I Gårdbrukernes skifter utgjør jordegodset den desidert største andelen av bruttoformuen, gjerne 400-500 rd. For de mindre selveierne sitter de igjen med 100-200 rd., noe som setter de på nivå med husmannsfamilien på Sletteskog i 1807. Utgiftene i skiftene er også liten for de fleste.

Det lave antall skifter etter husmenn vanskeliggjør en komparasjon mot andre bygder der slike undersøkelser er gjennomført. I en undersøkelse fra Austre Vikebygd i Hordaland hadde Øyvind Bjordal 31 skifter å jobbe med i perioden 1772-1850, der 13 av de faller inn under den perioden det finnes husmannsskifter i Grindheim. Det Bjordal finner er at i perioden 1800-1824 sitter husmenn igjen med 65% av bruttoformuen.²²¹ Dette er den høyeste nettoformuen han finner for husmenn i sin periode. Tallene jeg har funnet for Grindheim er mye høyere enn 65%, jf. tabell 4.5, og kan vise til en høyere formue hos husmenn i Grindheim enn i Austre Vikebygd, men antallet husmannsskifter i Grindheim skaper et for lite grunnlag til å kunne trekke noen konklusjoner på den fronten. Det som kan konkluderes ut fra skiftene er at husmannsfamilien i Sletteskog tidlig på 1800-tallet ikke hadde verre levestandard enn de minste selveierne, og hadde et såpass stabilt økonomisk grunnlag at de tok sjansen på å låne ut penger.

²²¹ Bjordal 1983:97.

4.4 – De fysiske levningene etter husmannsplassene

Figur 4.4: Identifisering av husmannsplasser kan by på vanskeligheter når de synlige restene av dem til tider ikke utgjør mer enn denne haugen stein. Fra husmannsplassen Lubbedalen. Foto: forfatter, 2020.

Papirdokumentene er det kildematerialet som forteller mest om husmenn, husmannsplasser og den situasjonen de befant seg i økonomisk og sosialt, men papirene viser ikke hele bildet. Husmannsplassene var virkelige plasser og på disse finnes det ofte levninger etter de bygningene som en gang stod der. Disse bygningene kan på sin egen måte fortelle noe om hvordan livet var for husmennene som brukte plassen. Aslak Fjermedal gjorde dette for Iveland sogns del i bygdeboka for Iveland, og mange likheter kan finnes mellom plassene omtalt av han, og de jeg skal omtale her.²²² Mange plasser ble senere skyldsatt, og dette førte til at bosetningen ofte fortsatte på plassen i motsetning til de uskyldsatte

plassene som ble forlatt. Det at mange plasser senere ble skyldsatt gjorde at mange av de gamle husmannsstuene ble revet til fordel for nye hus. I Grindheim er det derfor kun bevart to hus ført opp da plassen var husmannsplass. To andre hus overlevde lenge nok til å bli fotografert.

Dagens stående husmannstuer

I Grindheim er det få plasser som har fysiske levninger igjen fra husmannstida. Spesielt gjelder dette de eldste plassene fra tidlig på 1800-tallet, og for 1600-tallet er det ingenting igjen. I 2021 er det kun to hus igjen som var satt opp mens plassen var husmannsplass. Det ene er på Lunden under Austre Sveindal. Huset er satt opp i 1885 ifølge Norges bebyggelse, og husmannsplassen ble skyldsatt i 1890.²²³ Huset er på 67,5 kvadratmeter og er på 1,5 etasjer, noe som ikke er særlig mye mindre enn de store gårdbrukerhusene som er på mellom 80 og 100 kvadratmeter normalt.²²⁴ Norges bebyggelse nevner derimot ikke om huset på Lunden har blitt utvidet, noe som selvsagt er en mulighet. Størrelsen på husmannshusene var nok trolig mindre enn det som nå står på Lunden. Det andre huset står i Byråsen og er trolig det

²²² Fjermedal 1962:183ff.

²²³ Fiskaa & Myckland red. 1957:293.

²²⁴ Fiskaa & Myckland red. 1957:293.

Figur. 4.5: Garden Lunden på Sveindal Grindheim Audnedal. Fra Historiske foto i Audnedal og Marnardal, av Ukjent, 1950-1955. Brukt med tillatelse fra Agderbilder.no.

huset, og en kjeller under. De gamle jordene der oppe utgjorde kun fire mål.²²⁷

Hus som ikke lenger finnes

Figur 4.6: Truleg huset i «Bakken» på Sveindal som var ein husmannsplass. Frå Historiske foto i Audnedal og Marnardal, av Ukjent, før 1930.. Ifølge bygdeboka skal huset være flyttet fra Lunden og ha tilhørt Astrid i Lunden som var den siste husmann i Grindheim. Konstruksjonen er slående lik den man ser på huset på Lunden i dag. Brukt med tillatelse fra Lyngdal kommune.

Bildet av huset viser en temmelig liten bygning med et rom med to vindu og en gang, så kvadratmeteren lå nok på rundt 25 kvadratmeter om man også skal dømme etter personen som står i døråpningen på det tilgjengelige bildet. I FT1900 bodde det en familie på åtte personer i dette huset. Norges bebyggelse har ingen andre bilder av husmannsbygninger, men noen kan finnes i samlingen Historiske Foto i Audnedal og Marnardal. Der er det et bilde av

samme huset som er nevnt i Norge bebyggelse som oppført i 1894.²²⁵ Plassen ble skyldsatt i 1898 og var bebodd fram til 1955 da siste beboeren «Kari i Byråsen» døde.²²⁶ Huset er på 50 kvadratmeter og var utformet som huset på Lunden, bare uten bakrom og loft. Det er to stuer med gang mellom i

I Norges bebyggelse er det et bilde av huset på husmannsplassen Timremyr på Ås som trolig er det første huset som ble satt opp der i 1879. Det betegnes i boka som hytte og sadelmakerverksted. Huset ble revet mellom 1970 og 2004 ut fra tilgjengelige flyfoto over området, så det er ikke mulig å inspisere huset nærmere fysisk.

²²⁵ Fiskaa & Myckland red. 1957:285.

²²⁶ Breilid 1966:188.

²²⁷ Breilid 1966:188. Et mål = 1000 kvadratmeter. Vanlig størrelse på et grindølsk gårdsbruks dyrka mark var 10-30 mål.

det som visst nok skal være husmannsplassen Bakken på Vestre Sveindal.²²⁸ Om man antar vinduene er en meter høye blir lengden på huset seks meter. Det er nærme de målene jeg antok på huset på Timremyr. Huset på Bakken er derimot synlig større med to rom og trolig et lite loft, men hvor bredt huset er kan ikke sees på bildet, men det er trolig enkel bredde slik at det blir halvparten så stort som huset på Lunden. Muren er her veldig forseggjort, noe jeg ikke har sett tilfelle av de de murrestene som eksisterer av husene på de andre husmannsplassene i Grindheim.

Murer og mosegrodde steiner

To av plassene jeg har sett rester av er Sletteskog og Åmot på Øvre Ågedal. Forsidebildet til denne oppgaven er av murene etter deler av uthuset på Sletteskog. Selve husrestene er svært beskjedne og kan ikke ha vært til et hus større enn 10 kvadratmeter dømt rent ut fra murene. Murene gir antydning til rominndeling, men jeg har ikke klart å tyde murene tilstrekkelig. I tillegg kom vinteren som utelot videre fysiske undersøkelser. På plassen Åmot så situasjonen

Figur 4.7: Skisser av restene i Lubbedalen og Åmot. For Lubbedalen er orienteringen vendt med vest som nord, og for Åmot er nord vendt sør. To bygningsgrupper kan identifiseres hos begge. Det er setehuset og de to gruppene med frittstående steiner. Dette er trolig stabbur eller en annen form for bod for Lubbedalens del, men på Åmot kan det bare være en fortsettelse av uthuset. Skissen av Lubbedalen viser den moderne traktorveien gjennom tunet. Avstander er ikke presise til noen skala. Skissert av forfatter, 2021.

²²⁸ Figur 4.6.

Figur 4.8: Rester etter husmannsplassen Åmot på Rundeheugen. Bildet til venstre er delvis skjult av et tre, men hvor hulrommet etter den sørlige stua er kan tydelig ses. På det høyre bildet er det en haug med stein i forgrunnen og en tilsvarende haug omtrent midt i bildet. Dette er de to støttene som trolig støttet opp et uthus. Foto: forfatter, 2020.

noe bedre ut. Huset her lignet på huset på Bakken med en midtgang og rom på hver side. Utenfor husmurene er det stabler med stein som kan ha støttet et uthus eller et stabbur. En siste plass jeg har hatt anledning til å undersøke er Lubbedalen i skogen bak Håland. Her var det murer etter et hus på størrelse med

det på Bakken og Åmot. Sammenligninger mellom murene på Åmot og de i Lubbedalen viser at det var tydelige likheter i tuninndeling. På den ene enden var det et setehus (hovedhuset) og de to neste bygningene gikk i en bue rundt tunet. På Åmot var det mer i form av en vinkel, men allikevel er det lignende oppsett.

Bygningsskikken blant husmennene følger etter det jeg har sett i de overnevnte tilfellene den Mandalske byggeskikk som ellers var den dominerende byggeskikken blant gårdbrukerne i Vest-Agder. Den Mandalske byggeskikk starter ofte som et ildhus bestående av en stue med en åre i midten for matlaging og lys. Etter hvert blir ildhuset for lite og blir utvidet med en stue til med gang mellom.²²⁹ Husene husmennene hadde virker til å bare være en mindre versjon av de samme hus som gårdbrukerne hadde. En gjennomgående byggeskikk for husmannsklassen i Grindheim vil kreve ytterligere undersøkelse av hustuftene enn det jeg har fått gjennomført, men jeg tror basert på de levninger jeg har sett at husene ofte ikke var mer enn en stue med inngangsparti. Inventaret var trolig heller ikke særlig stort. Sosiologen Eilert Sundt valgte i sin bok *Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge* å ikke inkludere de få husmannsplassene som var i Åseral, Grindheims nabosogn, da han omtalte byggeskikken der.²³⁰ Sundt skriver derimot når han omtaler de beundringsverdige innredningene i de Mandalske husene at «I Husmandsstuer og ellers i fattige huse maa vel Stuen savne denne

²²⁹ Sundt 1862:263ff.

²³⁰ Sundt 1862:274.

«Opstasing»».²³¹ Sundt har trolig ikke undersøkt husmannsstuene noe særlig. Husmannsstuene var trolig hverken nasjonalromantiske i sin utforming eller særlig praktfulle slik mange av husene Sundt omtaler var.

Kort oppsummert

En gjennomgang av bildesamlingen Historiske Foto i Audnedal og Marnardal som inneholder bilder fra hele gamle Audnedal og Marnardal kommuner, viser at hustypene på husmannsplassene i Grindheim har vært den normale formen husmannshusene har hatt. Det eksisterer her to standardtyper av grunnplan. Den ene er den som stod på Timremyr og består av et inngangsparti med en stue til den ene siden, og den andre består av det samme, men med en stue til på andre siden av inngangspartiet. Bildematerialet i Nils Olav Østrems bok *Arbeid, armslag og armod: husmenn og husmannsordningar på Sørvestlandet* viser at denne bygningsformen var til stede på Vestlandet også.²³² Ingen av artiklene i Østrems bok omtaler konstruksjonen av selve husene og hvilke former de hadde, men likheten mellom de bygningene jeg ser på bildene og de jeg finner i Grindheimsområdet kan enten tyde på kulturelle likheter i byggeskikk eller at husmannshusene hadde en så simpel form at likheter med nødvendighet vil forekomme.

4.5 – Husmannskontraktene

Husmannskontraktene i Grindheim, om enn hvor få de er, gir viktig informasjon om hvor mye plassleia var og da hvor mye det var forventet at en husmann skulle være i stand til å betale. Når på året leia skulle komme inn kan også hinte til når det var forventet at husmennene hadde skaffet tilstrekkelig inntekt.

Komplette husmannskontrakter

Det er i panteregistrene registrert to husmannskontrakter i Grindheim. Disse er en referanse til fulltekstkontrakten som ligger i pantebøkene. Punktene i disse kontraktene er veldig like bortsett fra et par ting. Den første kontrakten er fra Ytre Øydna og er tegnet i 1876. Her står det at Tønnes Jensen gir sin sønn og hans hustru husmannsseddel på plassen Langemoen. For plassen ville Tønnes ha 2 spesidaler årlig som skulle betales hver 29. september.²³³ Årsaken

²³¹ Sundt 1862:273.

²³² Østrem 2000.

²³³ Pantebok nr. 25 Leirkjær, Heddeland og Bjelland tinglag, fol. 282a.

for datoen kan ha sammenheng med innhøstinga og det arbeidet som husmannen kunne få der.²³⁴ Mikkelsmesse var på 29. september og har da trolig fungert som en fast dag som husmannen lettere kunne huske på. En annen mulighet er at datoen har sammenheng med at Tønnes Jensen en uke før kontraktens inngåelse hadde pantsatt gården sin og måtte svare fire prosent rente av pantebeløpet i året (4% av 150spd er 6spd), og datoen for dette var 1. november.²³⁵ Tønnes så kanskje en mulighet for å få inn ekstra inntekt ved å gi sønnen en husmannsplass. Plassen Langemoens grenser var blitt steinsatt og innenfor disse grensene kunne husmannen rå omtrent som han ville så lenge han ikke forringet plassen eller ikke betalte leie på to år. Den andre husmannsplassen det ligger husmannskontrakt for i panteboka er for plassen Vårdalsbakken (Nyhagen) i 1878. Da er det Søren Gunleivsen Øydna som gir husmannsseddel på plassen til Paul Olsen og kona Anna Simonsdatter. Leietiden var på livstid og det skulle årlig betales fire spesidaler eller 16 kroner, og datoen for innbetaling var 14. april.²³⁶ Plassen måtte de gjerde inn selv, men ellers hadde de samme rettigheter på plassen som husmennene på Langemoen hadde. Det de ikke fikk tillatelse til var skrevet som en «selvfølge», altså at plassen skal dyrkes vel og ikke forringes osv. Datoen for innbetaling av leie på Vårdalsbakken er på andre delen av året enn på Langemoen, og dette kan ha noe med hvilket arbeid husmannen hadde og når han hadde fått utbetalt lønn. 14. april er før vårvinna begynner og snøen kan ofte ligge lengre enn dette. Akkurat som 29. september var 14. april også en merkedag i primstaven, der 14. april var kalt «Sommerdag». Typisk vinterarbeid er skogsarbeid, så det er en mulighet for at det var dette Paul Olsen drev med.

Ukomplette husmannskontrakter

For bygdeboka klarte Magnus Breilid å finne en del andre husmannskontrakter som jeg ikke har funnet. Da Breilid skrev bygdebok var det ikke normalt å føre kildereferanser. Det er varierende hvilken informasjon Breilid har tatt med i bygdeboka, men det er allikevel tilstrekkelig til å kunne si noe generelt om husmannskontraktene i Grindheim. 11 år før Søren Gunleivsen leide fra seg husmannsplassen Vårdalsbakken leide han fra seg en annen plass, Gaulevik. Leia her skulle være den samme som han kom til å ta for Vårdalsbakken, 4 spesidaler.²³⁷ Kontraktene nevnt i bygdeboka viser til et mangfold av krav som ikke er nevnt i

²³⁴ Slettan 1998:161.

²³⁵ Pantebok nr. 25 Leirkjær, Heddeland og Bjelland tinglag, fol. 281bf.

²³⁶ Pantebok nr. 25 Leirkjær, Heddeland og Bjelland tinglag, fol. 367a

²³⁷ Breilid 1966:81.

de komplette kontraktene fra panteboka. Eksempelvis kunne husmannen Ole Torgrimsen bli kastet fra plassen om «husmanden ikke bliver henfalden til drukkenskab eller andre laster, saa som skjødsløshet, oppsetsighed, utroskab eller i andre maader er ulydig».²³⁸ Dette er et eksempel på at personlige kvaliteter var like viktig som å holde selve plassen i hevd slik mange andre kontrakter presiserer. En annen del av det med personlige kvaliteter hos husmannen ser man i kontrakten til John Larsen på plassen Rjukan er han måtte flytte fra om han ble for svak eller ikke klarte seg uten fattighjelp.²³⁹ Denne husmannen betalte leia for plassen med en dags arbeid årlig, og husmannen fikk ikke eie noen av bygningene på plassen. Her ser det ut til at utkastelseskravet for husmannen henger sammen med leia i det at om husmannen ikke lenger er i stand til å arbeide den ene dagen i året så klarer han dermed ikke å gjør opp for seg.

Tabell 4.6 - Husmannskontrakter i Grindheim ²⁴⁰			
År	Plassnavn	Bruksrettigheter	Leie
1806	Stedjan	Beite til 2 kyr og noen småfe	1rd 2sk, senere endret til 6 ort
1828	Sisselplass	Et jordstykke og beite til seks småfe	1/2spd, økes til 2 spd etter to år. Tre arbeidsdager for beiteretten
1829	Sletækra	Et jordstykke og beite til 1 ku og 8 småfe	4spd årlig
1831	Kyrkjenesodden	Dyrking av plassen og 1 ku og 6 småfe	to arbeidsdager i året i 4 år
1839	Hauane	Sikret bruksrett etter gården ble solgt	
1839	Vodden	Beite til 1 ku og 8 småfe og slåttemark på Storøyna	
1853	Rjukan	Et stykke jord og føde til 1 ku og 4 sauer	En dags arbeid årlig
1858	Våråsen	Et jordstykke og beite til 1 ku og 4 sauer på hovedbruket	3spd 2ort 12skil årlig
1859	Sletteskog	Beite til to kyr	8 kr årlig ²⁴¹
1863	Vårdalsbakken	Dyrkingsjord og føde til 1 ku og 4 sauer	
1867	Golevik		4spd årlig
1876	Langemoen	Full rett over innmark, men eier ikke sine hus	2spd årlig
1878	Vårdalsbakken	Full rett over innmark, men eier ikke sine hus	4spd årlig

²³⁸ Breilid 1966:74.

²³⁹ Breilid 1966:74.

²⁴⁰ Kontraktene er hentet fra panteregisteret for Mandal sorenskriveri 1810-1952 og Grindheim bygdebok.

²⁴¹ Her er Breilid anakronistisk med valutaen. Kroner og øre ble valutaen i Norge i 1875, så her er det heller trolig at Breilid referer til en senere leiepris som opprinnelig var på 2 spesidaler som tilsvarte 8 kroner.

Åmot	Plassen på omtrent 30 mål	3spd årlig de to første år, siden 6spd
------	---------------------------	---

Under kolonnen «bruksrettigheter» er ikke alt tatt med i fulltekst, og ofte er jordbruksrettighetene utelatt grunnet at disse ikke nevnes eksplisitt i bygdeboka. Alle disse husmannsplassene hadde jord til eget jordbruk. Ut fra tabell 4.6 ser man at de fleste gjengitte husmannskontraktene i enten panteboka eller i bygdeboka er fra tidlige husmannsplasser. Det er noen ting som kan trekkes ut som felles for husmannskontraktene. Det første er at størrelsen på beiteretten til buskapen (antall husdyr) var gjennomgående like med en ku og fire til åtte sauer. Dette viser at husmannsplassene var omtrent like store med små variasjoner. Den andre likheten, som også er indikativ på et likt størrelsesforhold mellom plassene, er at leia var omtrentlig lik på 4 spesidaler. Leieprisens variasjoner er også noenlunde faste. Formen leia skulle betales følger ikke en enkel metode, men heller enten arbeid, betaling eller begge. Simen Skappel som tidlig begynte med forskning på husmenn historisk delte husmenn i to grupper: arbeidshusmenn og bygselshusmenn, der den første var mer fremtredende på Østlandet og den andre på Vestlandet.²⁴² Arbeidshusmenn betalte leia for plassen gjennom en viss mengde arbeidsdager for jorddrotten i året slik man ser i tabell 4.6 under plassene Rjukan og Kyrkjenesodden. Bygselhusmannen betalte ofte i penger slik de fleste i tabell 4.6 gjorde. En blanding av disse finnes på Sisselplass i 1828 der grunnleia for plassen var betalt i penger, men ut fra teksten gjengitt i bygdeboka var beiteretten betalt med tre arbeidsdager.

Leiekostnadene

Ut fra tabell 4.6 og de husmannsplassene der som har en kjent pris for leia danner det seg et skille i hvordan denne betales rundt 1855. Før denne tid var prisene mindre fastsatte i Grindheim og man har her en stor andel arbeidshusmenn. Etter 1855 er alle husmannskontrakter basert på kontant betaling og summen er mer normert til to eller fire spesidaler. Grunnen for hvorfor det ikke ble inngått nye kontrakter for arbeidshusmenn i Grindheim etter 1855 finnes det ikke noe entydig svar på etter det jeg har funnet. Det har trolig noe med behovet for arbeidskraft å gjøre. Skappel skrev at spesidalerens verdi økte i løpet av 1800-tallet, men lønnsnivået stagnerte sammen med leieprisene.²⁴³ Leiekonstaden

²⁴² Kongsrud 2007:95.

²⁴³ Skappel 1922:172.

for en husmannsplass ble derfor dyrere for en husmann selv om antallet spesidaler var det samme som før. Jorddrotten kan da ha sett det som billigere å heller ansette en husmann til diverse arbeid avhengig av årstiden i stedet for å ha et par dager i året med pliktarbeid. Med en mer verdifull spesidaler og en stagnert lønn kunne fortjenesten for jorddrotten bli høyere med en bygselhusmann som betalte en fast sum i året. Ofte stod det også i husmannskontraktene at husmannen ikke måtte bortføre hverken gjødsel eller høy, for dette var noe jorddrotten skulle ha nytte av, og kunne stå som en form for arbeidsplikt. Et siste aspekt ved endringen i leieforholdene etter 1855 er oppdelingen av gårdsbruk som gjorde at hver gårdbruker hadde et mindre område å arbeide på enn før slik at det ekstra pliktarbeidet husmannen kunne bidra med ikke lenger var nødvendig for å få gjennomført vårvinna og innhøstinga.

Kontraktbrudd

Hvilke krav var det jorddrotten stilte til husmannen som hvis brytes, førte til at husmannen ble kastet fra plassen? Disse er ikke ført med i tabell 4.6 siden de ikke har så store variasjoner mellom seg. De kravene de ulike kontraktene i Grindheim stiller kan deles i to grupper basert på enten personlige egenskaper eller ansvarlighet. Ansvarlighet slik jeg har valgt å kalle det er i desidert mindretall når det gjelder husmannskontrakter, men dette mener jeg har med at ansvarlighet indirekte henger sammen med personlige egenskaper. Ansvarlighetskravene er at plassen skal dyrkes vel og ikke las forfalle, så vel som at leia må betales uten særlige utsettelse. Eksempel på dette finnes i kontrakten for plassen Langemoen i 1876. De personlige egenskapene var jeg inne på litt tidligere, men de går ut på at husmannen selv ikke må «forfalle», altså falle inn i drukkenskap, havne på fattigkassa eller i utroskap. Slike personlige kvaliteter som husmannen måtte ha finnes i omtrent alle de kontraktene som kan finnes i Grindheim. Slike krav er strengere enn kun det å holde plassen i hevd og kan kanskje si noe om forholdet mellom jorddrotten og husmannen før kontraktingåelsen. I den kontrakten der kun ansvarlighet ovenfor plassen er nevnt, er husmannen sønnen til jorddrotten.

Hva kontraktene har fortalt

Selv om panteregistrene ikke inneholder alle husmannskontraktene som Magnus Breilid har nevnt i bygdeboka, så er det ingen tvil om at de husmannskontraktene i bygdeboka er fra

virkelige kontraktinngåelser eller avtaler. Ut fra de kontraktene som har blitt bevart viser det seg en pluralitet i avtaleforholdene både innen leiekostnaden, bruksrettighetene, kriterier for husmannen og de ulike kombinasjonene av disse. Spesielt i tiden for 1855 har disse kombinasjonene variert fra kontrakt til kontrakt. Etter 1855 ble kontraktene i Grindheim likere, noe som kanskje kan forklares ut fra større konkurranse om ledige husmannsplasser kombinert med et mindre behov for arbeidsppliktige husmenn på gårdene i Grindheim som begynte å bli sterkt oppdelte. Økt verdi på daleren og en stagnasjon i arbeiderlønnen gjorde at husmenn fikk økte utgifter fra leieprisen, selv om antallet daler ikke ble endret gjennom hele 1800-tallet.

4.6 - Oppsummering

Det som dette kapittelet skulle undersøke var hvordan husmenns økonomiske forhold var og utviklet seg i perioden 1600 til 1900, og hvordan denne utviklingen stod i forhold til gårdbrukernes økonomiske utvikling. I starten innledet jeg med jordbrukets historie i Grindheim og hvordan grindølene drev sitt jordbruk i den perioden oppgaven dekker. Jordbruket i Grindheim var på mange måter likt med jordbruket ellers på Sørlandet med små åkrer, udelte gårder, teigbruk og en stor avhengighet av skogens ressurser for vinterfôr til husdyrene. Det var innen det siste at grindølene fikk oppmerksomheten til statsagronom Lindeqvist da han så at bøndene i Grindheim høstet inn store mengder lyng for å spe ut gjødselen. Det er rundt den tiden da Lindeqvist reiste rundt at husmannsvesenet i Grindheim begynte å vokse frem og at man begynner å få et innblikk i husmenns økonomiske forhold. Innen jordbruket var husmenn en liten andel av totalen i Grindheim. Husmennene produserte gjennomsnittlig kun omtrent en tredjedel av det en bonde gjorde per person. Det samme gjaldt for antall husdyr. Av matprodukter var poteten nesten enerådende i husmannskosten med 4 til 5 ganger større utsæd enn kornet.

Det dette kapittelet har fått et innblikk i, og som henger i stor grad sammen med kapittel 3.4, er hva husmennene drev med av arbeid, og hvordan arbeidsbehovet i Grindheim har påvirket antallet husmenn som vokste frem midt på 1800-tallet. Grindheim hadde ingen industri av noe slag før mot 1870-tallet og på den tid var husmannsvesenet allerede godt etablert i Grindheim. Den store fremveksten av husmenn før 1850 skyldes derfor ikke noen vekst av industri. Husmennene i Grindheim har trolig heller ernært seg på sesongarbeid og i mindre

grad hatt arbeid på det senere sagbruket på Øvre Øydna. Ferjesambandet på Sveindal stilte seg her i så tilfelle som et unntak der husmannen der hadde et uformelt ansvar for dette.

Direkte innblikk i husmennes økonomi har vist seg å være en sjeldenhet i Grindheim. Det har vært få kontrakter overlevert til nåtiden, og de fleste av disse har jeg bare fått kjennskap til gjennom lokallitteraturen. Skiftene har heller ikke vist stort om husmannsvesenet her, men de få skiftene som finnes fra husmenn har vist tydelig at husmenn ikke var en ensformig og fattig samfunnsgruppe, men har hatt husmenn med overskuddskapital og som har drevet med utlån av penger til gårdbrukere. Denne pluraliteten i husmannsvesenet har og vist seg i de fysiske levningene etterlatt på husmannsplassene der hus i ulike størrelser og variasjoner i bygningsmassene har vist at husmannsplassene ikke var stort ulike fra mange gårdsbruk. Kontraktene har og reflektert størrelsen på plassene og hvilke rettigheter disse hadde. Det tydeligste funnet fra disse kontraktene er det sterke skillet som kommer etter 1855 der kontraktene ble mye mer standardisert med hensyn til leiekostnader og krav til husmannen.

Kapittel 5 - Husmenns sosiale forhold

Sosiale forhold lar seg ikke enkelt vise i kildematerialet. Hvordan bøndene oppfattet husmennene blir en subjektiv oppfatning hos bøndene selv, som sjeldent blir notert ned i kildematerialet direkte. Spørsmålet rundt husmenns sosiale forhold må derfor i stor grad undersøkes indirekte gjennom blant annet ekteskapsmønster, slektskap og muntlig tradisjon.

5.1 - Ekteskapsmønster

Hva er ekteskapsmønster, og hva kan det bidra med i forståelsen av husmenns sosiale forhold? Ekteskapsmønster er et begrep som mest blir brukt i nyere sosialstudier, for eksempel innen studier av ekteskap blant innvandrere og hvem disse gifter seg med.²⁴⁴ Jeg har lett etter en definisjon av ekteskapsmønster blant disse studiene, men har ikke funnet noen. I historiefaglige studier av ekteskapsmønster har også dette begrepet blitt behandlet som noe selvsagt, uten en forklaring av hva som ligger bak begrepet. På bakgrunn av hvordan disse ulike studiene har brukt begrepet ekteskapsmønster, forklarer jeg her hva jeg definerer begrepet som, og hvordan det blir brukt i denne oppgaven. Begrepet består av to deler, ekteskap og mønster. Ekteskap er substantivformen for det å være gift, og er et institusjonalisert samliv mellom to personer.²⁴⁵ Tradisjonelt har dette kun vært mellom mann og kvinne, men i nyere tid omfatter begrepet samliv mellom hvilke som helst kjønn. I den perioden denne oppgaven holder seg til brukes den tradisjonelle tolkningen av ekteskapet ettersom det var kun denne formen som var tillatt og akseptert på den tiden denne oppgaven dekker. Den andre delen «mønster» tolkes i denne sammenhengen som «en modell for noe». Ekteskapsmønster blir da en modell for ekteskapsinngåelser. Modellen skal omfatte hvem som giftet seg med hvem, og da trekke statistiske slutninger ut fra dette. Viktige datapunkter for den modellen som brukes i denne oppgaven er klassetilhørighet (husmann, gårdbruker osv.) og økonomiske forhold. Meningen med slike ekteskapsundersøkelser i historiefaglig kontekst er å se hvorvidt valg av ektefelle var påvirket av rasjonelle eller romantiske forhold, og videre derfra hva de eventuelle rasjonelle valgene hadde som kriterier.²⁴⁶

²⁴⁴ Basert på egen erfaring under litteratursøket for denne oppgaven.

²⁴⁵ Det Norske Akademis Ordbok: ekteskap. <https://naob.no/ordbok/ekteskap>

²⁴⁶ Rasjonelle ekteskapsvalg er valg av partner ut fra hva ektefellen kan tilføre familien økonomisk og sosialt. Romantiske ekteskapsvalg baserer seg på valg av ektefelle på tross av hva personen kan tilføre familien og er fullstendig basert på ektefellenes egne ønsker.

En masteroppgave av Anette Askedal om ekteskapsmønster og rasjonelle/romantiske valg ble utført for Iveland, ikke så langt fra Grindheim. Målet hennes med oppgaven var å «avdekke eventuelle tendenser i forhold til valg av ektefelle for ulike kategorier av mennesker i et norsk bondesamfunn».²⁴⁷ Hun ønsket og å finne ut om det skjedde endringer i valg av ektefelle gjennom hennes undersøkelsesperiode på 1700- og 1800-tallet, og om disse endringene kunne tolkes ut fra et rasjonelt eller romantisk ståsted.²⁴⁸ Hennes funn kan gjennom geografisk nærhet kunne si noe om de forhold som fantes også i Grindheim, men hennes metodikk vil også være brukbar for å undersøke ekteskapsmønsteret blant husmennene i Grindheim.

Kildematerialet

Å tegne et ekteskapsmønster krever noen avgjørelser av hvordan kildematerialet skal brukes. Hovedkilden her blir kirkebøkene, men kirkebøkene forteller ikke alltid hele historien. I Grindheims kirkebøker blir brudgommen fra 1816 og fremover betegnet med yrket de hadde, eller «Haandtering» slik det står i protokollene. Den mest vanlige yrkesbenevnelsen å ha i vielsesprotokollen er «gårdbruker», mens andre betegnelser som «husmann», «innerst» og «leilending» forekommer og. Disse yrkesbetegnelsene er det brudgommen hadde ved vielsen, men dette kan ha endret seg fortløpende etter, og kan også være en nylig overgang fra et annet yrke. Likevel viser det at personen har hatt den stillingen de blir beskrevet med en gang i tiden. Fra 1867 til 1887 brukes ikke yrkesbenevnelsen i kirkebøkene, men dette kommer jeg nærmere inn på senere. Fra 1887 til 1924 er det opprettet en egen kolonne for «brudgommens borgerlige Stilling (Næringsvei) og Bopæl».²⁴⁹ Det er spesielt tiden mellom 1867 og 1887 som ville vært den mest interessante å få yrkesbenevnelser fra ettersom det er den tiden der husmannsbarna fra den største etableringsfasen for husmenn i Grindheim når gifteklar alder, men fraværet av yrkesbenevnelsene gjør dette vanskelig. Der vielsesprotokollene kommer kort, kommer fødselsprotokollene til hjelp. Et nydøpt barns foreldre nevnes i det tidsrommet med sin «borgerlige Stilling».²⁵⁰ De som er viet i denne perioden kan da spores opp får å se om de fikk barn og bodde i Grindheim, og yrkesbenevnelsen til foreldrene kan da komme frem. Fødselsprotokollene kan likevel ikke vise

²⁴⁷ Askedal 2007:5.

²⁴⁸ Askedal 2007:5.

²⁴⁹ Klokkebok 1887-1924 for Grindheim s. 184ff.

²⁵⁰ Ministerialbok 1866-1887 for Grindheim fol. 2ff.

om ektefellene var husmenn, gårdbrukere eller noe annet da de giftet seg. Det beste estimatet kan finnes med en kombinasjon av de nevnte fødselsprotokollene, ektefellenes egne fødsler og deres foreldres «borgerlige Stilling» og folketellingene nærmest i tid til vielsen.

5.1.1 – Ekteskapsmønsteret til husmenn

Etter gjennomgang av kirkebøkene for Grindheim i perioden 1792-1900 er det kun nevnt én husmann under viede.²⁵¹ Dette var beboeren av en plass kalt Langemoen som husmannens far hadde under sin gård på Ytre Øydna.²⁵² Bruden var fra Grindheim og var født utenfor ekteskap uten at moren giftet seg senere. Ved døden til brudens mor i 1867 er hun nevnt innerstpike.²⁵³ Jeg har derfor ført bruden som innerst, selv om hun trolig har vært tjenestepike årene etter morens død. I 1885 flytter det nye ekteparet og brudgommens far til Vestre Moland.²⁵⁴ Denne betydelige mangelen på personer nevnt som husmenn i vielsesprotokollene mener jeg har hovedsakelig to forklaringer.

Problemet med vielsesprotokollenes føring

For det første kommer vielsesprotokollens føring. Fra 1836-1876 nevnes ingen personer i protokollen med yrkesbenevnelse. Vanligvis nevnes det om mannen var gårdbruker, innerst, loddbruker, husmann osv., og kvinner som tjenestepiker. I det nevnte tidsrom skrives ingen av disse inn i hverken ministerialboken (prestens protokoll) eller klokkerboken (klokkerens kopi). Det eneste som opptar prestene i disse årene er hvorvidt personen var gift for første gang eller ikke. Dette er ikke bare noe som skjer i Grindheim. Iveland i Aust-Agder hadde også dette.²⁵⁵ En stikkprøve fra Hydra ute ved Flekkefjord viser at det ikke var alle kirkesogn som utelot yrkesbenevnelsen på midten av 1800-tallet.²⁵⁶ Det ferdig trykte formatet i protokollen er identisk for Hydra, Grindheim og Iveland, så det å utelate yrkesbenevnelsen er prestens valg. Dette kan skyldes en forskjell i viktigheten av yrkesbenevnelsen på kysten versus innlandet, men det kan også være grunnet prestens egen bakgrunn og erfaring. At det er prestens valg styrkes og av at overgangen i 1836 til å utelate yrkesbenevnelsen kommer det året den nye presten Hoffmann Carlsen trår inn i embetet, og da yrkesbenevnelsene kommer tilbake i

²⁵¹ Klokkerbok 1867-1887 for Grindheim s. 228b nr. 1 1882.

²⁵² Breilid 1966:48.

²⁵³ Klokkerbok 1815-1870 for Grindheim s. 271a nr. 8 1867.

²⁵⁴ Ministerialbok 1884-1899 for Vestre Moland s. 256a og b nr. 2 1890 og nr. 1 1891.

²⁵⁵ Ministerialbok 1843-1865 for Evje.

²⁵⁶ Ministerialbok 1850-1875 for Hydra.

november 1875 ser man en tydelig endring av håndskrift som kommer av den nye presten Johannes Christian Irgens.²⁵⁷ Det var tre prester i disse 40 årene, som unnlot å skrive yrkesbenevnelsen i ministerialboken. Hvorfor Carlsen valgte å utelate yrkesbenevnelsen da protokollmalen fremdeles inkluderte dette i over tretti år til er vanskelig å vite. Ifølge folkeminner Magnus Breilid samlet inn var Carlsen fra fattige hold, men ble rik på Bjelland prestegård. Carlsen var visst veldig tydelig på klasseskillene, og særlig synes han ikke noe om de fattige.²⁵⁸ Han viste raushet til tider mot de fattige, og kan vise til en mer menneskelig karakter som på yttersiden viste seg som embetsmann, men som til tider (og kanskje i kirkebøkene) så bort fra disse klasseskillene grunnet hans egen fortid.²⁵⁹ De to neste prestene var heller ikke kommet fra embetsstanden. Thorsten Andvord var fra en velstående gård i Lom, men ble i Bjelland kjent som en høyt lærd, men folkekjær prest.²⁶⁰ Johannes Belsheim var selv født i en husmannsfamilie i Valdres og bygget seg opp til pretestanden.²⁶¹ Johannes Christian Irgens, som gjenintroduserte yrkesbenevnelsene, kom fra en gammel embetsslekt og «... var ein heilstøypt prest av den gode, gamle skulen» slik grindølen Torje Ågedal fortalte det til bygdebokforfatteren Breilid.²⁶² Om denne forskjellen i prestenes bakgrunn var årsaken til fraværet av yrkesbenevnelser i perioden 1836 til 1876 er ikke noe jeg velger å gå dypere inn i enn det jeg allerede har, men en senere studie av prestenes individuelle påvirkning av innholdet i kirkebøkene basert på deres bakgrunn kan muligens vise dette.

Problemet med fåtallige husmenn i vielsesprotokollene

Den neste forklaringen kommer av det lave antall husmenn som nyetablerer seg i Grindheim fra ca. 1870. At husmannen som gifter seg i 1882 er den eneste fra denne gruppen etter 1867 i vielsesprotokollene tyder i retning av at de fleste unge og gifteklare husmannsbarna har flyttet ut av sognet, eller at de andre husmannsbarna som gifter seg i Grindheim er kvinner.²⁶³ Bruden har aldri blitt nevnt som «husmannsdatter» eller lignende i vielsesprotokollene, noe som gir mening når man ser at kvinnene sjeldent nevnes som noe annet enn «pike», «enke» eller «tjenestepike» i kirkebøkene før de er gift.

²⁵⁷ Breilid 1974:155, 167.

²⁵⁸ Breilid 1974:159.

²⁵⁹ Breilid 1974:158f

²⁶⁰ Breilid 1974:160f.

²⁶¹ Breilid 1974:165f.

²⁶² Breilid 1974:167.

²⁶³ Ministerialbok 1866-1887 for Grindheim fol. 218b nr. 1 1882.

Hvilket ekteskapsmønster kan finnes uten hjelpen fra vielsesprotokollene?

Gjennom arbeidet med identifiseringen av husmannsplassene har jeg opparbeidet en liste over beboerne av disse plassene. Dette muliggjør å identifisere de ulike husmannsekteskapene og se på bakgrunnen til disse ektefellene. De vil ikke alltid gi detaljer om hvorvidt de var husmenn da de ble viet, men en oppvekst i husmannsstanden regner jeg her som god nok antydning til at det var det de var under vielsen og. Under følger tabeller over ekteskapsmønsteret blant husmenn i Grindheim. Alle ekteskap som jeg teller med er av familiemedlemmene til de kjente brukerne av husmannsplassene nevnt i tabell 3.1. Familiemedlemmene begrenses til husmannsekteparets barn, med unntak av den nevnte vielsen fra 1882. Dette er fordi så godt som alle husmenn i Grindheim er rekruttert fra en annen samfunnsgruppe enn husmenn, og kirkebøkene mangler på husmannsekteskap tyder på at husmennene ikke var regnet som en del av husmannsgruppen vielsen ble notert i protokollen. Å gå ytterligere til verks vil ta unødig tid og plass uten å tilføre undersøkelsen nyttig informasjon. Et krav for at barnet til husmannsfamilien skal føres inn i tabell 5.1 er at de overlevde til gifteklar alder.²⁶⁴ Ble ikke, eller kjennes det ikke, at barnet ble gift blir de ført under «Ukjent/ikke gift».

Tabell 5.1 - Hvilken gruppe giftet husmannsbarn seg med? (Etter 1800)²⁶⁵						
	Husmann	Selveier	Leilending	Innerst	Total ekteskap	Ukjent/ikke gift
Sønner	4	34		1	39	44
Døtre	3	30			33	37

Tabellen over viser tydelig at barn fra husmannsfamilier ikke har problemer med å forflytte mellom samfunnsgruppene når det kommer til valg av ekteskapspartner. Det viser seg heller ingen markante forskjeller mellom menn og kvinner annet enn antallet. Den store andelen ukjente/ikke gifte må henge sammen med utflytting som gjør det tidkrevende å spore opp alle disse. Noen av utflytternes vielser er kjent gjennom bygdeboka og er da inkludert i tabellen. Anette Askedal konkluderte i sin masteravhandling med at økonomiske og sosiale faktorer ikke spilte noen rolle i valget av ektefeller blant bøndene i Iveland, og at dette trolig hadde

²⁶⁴ Som jeg regner til 16 år, men om unntakstilfeller dukker opp regnes disse også med.

²⁶⁵ Hentet fra kirkebøkene. Individene er først funnet gjennom familierekonstitusjon og så sporet opp i vielsesprotokollene. Dette er fordi, som nevnt i teksten ovenfor, informasjon om brudeparets sosiale gruppering sjelden er oppgitt rett.

sammenheng med de små verdiforskjellene på gårdene i bygda.²⁶⁶ I Grindheim ser det også ut til at de økonomiske og sosiale forskjellene var små slik at et gifte på tvers av de sosiale lagdelingene ikke var unormalt, tvert om så var det unormalt for husmenn å gifte seg innenfor sin egen samfunnsgruppe. Husmannsgruppen var derimot veldig liten i Grindheim og kan ha hatt påvirkninger på grunn av det, men allikevel er graden av gifte innad i husmannsgruppen liten. Askedal konkluderer videre med at det i større grad virker til å være vanlig for ekteskap blant bygdeeliten å være mer påpasselig med valg av ektefelle.²⁶⁷ Spesielt så hun på lensmannsembetet som en del av denne bygdeeliten.

5.1.2 – Ekteskapsmønsteret blant bygdeeliten

Askedal undersøkte om det fantes «lensmannsdynastier» i Iveland som kunne passe inn under det etnologer og historikere finner i ekteskapsmønster mellom bønder og eliter andre steder landet.²⁶⁸ Den økonomiske eliten i Iveland var storbøndene som ikke skilte seg særlig mye ut fra andre bønder. Den økonomiske situasjonen var gjennomgående lik mellom selveiende bønder der og samfunnet virket egalitært.²⁶⁹ Det Askedal fant var at lensmannsembetet, et offentlig embete med lite økonomiske vinninger, spilte inn i valget av ektefelle. Dette gjorde at såkalte lensmannsdynastier oppstod der embetet ofte gikk i arv.²⁷⁰ Er dette også tilfellet i Grindheim?

Lensmennene i Grindheim er nevnt hos Breilid i kultursoga for Bjelland og Grindheim siden disse to bygdene hadde felles lensmannsembete i hundrevis av år. Fram til 1683 var lensmannsdistriktene ofte det samme som tinglagene, og Grindheim falt da under Vats ting.²⁷¹ I det meste av 1600-tallet hadde Vats ting to lensmenn. Likevel hadde disse to lensmennene delt seg imellom og hadde to sogn hver. For Bjelland og Grindheim var det på 1600-tallet og mye av 1700-tallet én familie som dominerte lensmannsembetet. Dette var en familie fra den gamle storgården, tingplassen og skipreidsgård Ytre Ågedal i Bjelland som ligger nærmere gårdene i Grindheim enn mange av gårdene i Bjelland. De kunne knytte slekta si til lokale stormenn fra middelalderen. I 1610 nevnes den første av disse lensmennene, og i 1638 er sønnen hans lensmann. Sønnen hans igjen var lensmann fram til 1691. Etter han kom sønnen

²⁶⁶ Askedal 2007:108.

²⁶⁷ Askedal 2007:108.

²⁶⁸ Askedal 2007:75f.

²⁶⁹ Askedal 2007:80.

²⁷⁰ Askedal 2007:76.

²⁷¹ Breilid 1974:278.

til fetteren inn som lensmann fram til 1707. Deretter kom hans sønn som satt fram til 1764 som lensmann. Etter dette går Ågedalsslekta ut som lensmenn etter omtrent 150 år og fem generasjoner. Resten av 1700-tallet sitter Leg Midtbø og Reier Midtbø som lensmenn. Reier var stesønn til Leg.

I 1805 kom et nytt «dynasti» inn som lensmenn, og fra denne tid var Bjelland og Grindheim delt i to lensmannsdistrikt.²⁷² Først var det Ole Refsnes, så kom broren Endre som satt i rekordmange 52 år som lensmann. Etter han satt nevøen Tobias Byremo i et par år. Etter fem år med en urelatert lensmann ble Tobias sin sønn Torkel lensmann fram til 1905. Ut på 1900-tallet kommer det andre folk inn som lensmenn, men verdt å nevne i dette tidsrommet er at etter lensmann Torkell Sveindal gikk av under andre verdenskrig ble lensmannsembetet overført til Abraham Paulsen Øydne, sønn av husmann Paul Olsen Øydne. Etter Abraham kom sønnen til Torkel Tobiasen inn som lensmann frem til 1964. Refsnes-slekta hadde da hatt lensmannsembetet i til sammen 105 år.²⁷³ Lensmannsslekta på Ytre Ågedal er sammenlignbar med lensmannsdynastiet i Iveland på 1700-tallet og før. Både slektene på Ytre Ågedal og Iveland kom fra de største gårdene. På 1800-tallet derimot forsvinner disse dynastiene i Iveland.²⁷⁴ I Grindheim kom det inn et nytt dynasti, men dette var trolig heller forårsaket av Ole Refsnes sin personlighet som gjorde at broren Endre falt som et naturlig nestevalg da Ole druknet i 1824.²⁷⁵ Videre også at Endre satt med embetet i 52 år, noe som gjorde at slekta hans må ha fått et respektabelt rykte. Flere av Endres etterkommere har vært lærere og ordførere i bygda. Svigersønnen ble den første ordføreren i Bjelland og Grindheim herred fra Grindheims bondestand. Sønnesønnen ble også ordfører i Grindheim. En kvinnelig gren av slekta giftet seg inn i Foss-slekta på Bjelland som hadde både ordførere og stortingsmenn blant sine rekke.

Askedal hadde i Iveland funnet at lensmennene på 1800-tallet ikke hadde det samme presset på valg av ektefelle enn før, og at lensmannsembetet ikke lenger var noe man arvet eller giftet seg inn i.²⁷⁶ Ole Refsnes giftet seg med tipp-oldebarnet til lensmann Reier Olsens bror, alt for

²⁷² Breilid 1974:288. Breilid nevner ikke eksplisitt når lensmannsdistriktene ble delt, men det er her jeg først finner en deling mellom Bjelland og Grindheim i lokallitteraturen.

²⁷³ Årstallene for lensmannsembetene er hentet fra Breilid 1974:275-290 og 510-512. En slektsopplysning er feil og er rettet opp. Peder Ågedal var ikke sønn av Reier Toresen, men var heller sønn av Reiers fetter Reier Olsen.

²⁷⁴ Askedal 2007:76.

²⁷⁵ Breilid 1974:286-289.

²⁷⁶ Askedal 2007:76.

langt ute i slekta til at han kunne ha gjort krav på en slik posisjon. Selv stammet han fra presten Søren Schive i Bjelland, men det var hans tipp-tipp-oldefar og satte dermed ikke Ole i noen særposisjon i forhold til omtrent halvparten av Grindheim som slektet på presten. Ifølge Breilid fikk Ole lensmannsposten fordi han var særdeles glup og «var flink til å føre sake» slik folk sa.²⁷⁷ Han hadde vært stortingsmann i 1815-1817 som 4. representant for Lister og Mandals amt, noe han trolig ble som følge av at hans evner til sakføring ga han et rykte blant offentligheten i amtet.²⁷⁸ Broren Endre er det kjent at fikk lensmannsembetet etter broren på grunn av slekta. Folk sa «Kan ein som er umyndig bli lensmann? På det svara futen: Han er bror til Ole lensmann og er vel skikka til posten. Amtmannen sa det same, og då kunne ingen hindra det».²⁷⁹ Endre giftet seg derimot med ei dame fra gårdbruketstanden, sikkert fordi han på den tiden ikke visste at han skulle bli lensmann to år senere, men det er vanskelig å vite om han hadde valgt samme kone etter han fikk lensmannsembetet. Sønnen ble ikke lensmann, men han ble gift med dattera til lensmannen i Bjelland. Dette ekteskapet virket derimot ikke til å være strategisk, for Breilid forteller om et heller romantisk ekteskap, fortalt av lensmannsdattera selv.²⁸⁰ Søstersønnen til Endre som ble lensmann etter han var av Refsnes-slekta på morssida, men fikk embetet på sine eldre dager. Hans ekteskap virker ikke til å være av spesielt strategiske grunner annet enn at kona hadde en god gård på Øvre Øydna i arv.

5.1.3 - Omdømmet teller mest

Det virker ikke til at ekteskapsmønsteret til lensmennene etter 1800 viser til noe strategisk valg fra lensmannens side. Det dynastiet virker å heller være et oppbygget omdømmebasert dynasti. Det står på en side i stil med Askedals funn fra Iveland, men er annerledes på andre måter enn det ekteskapelige. For 1600-tallet virker heller til at det er slektsbasert gjennom arv og «gode gifter». Med gode gifter menes at lensmennene fra Ytre Ågedal giftet seg inn i rike bondeslekter fra andre bygder. Lensmannsslekta blir her opprettholdt gjennom det å skille seg ut økonomisk blant bygdefolket. Ågedalsslekta kan og ha skaffet seg legitimitet som en rik og gammel slekt gjennom de middelalderbrevene som knytter slekta tilbake til 1300-tallet og andre rike slekter ute ved kysten.

²⁷⁷ Breilid 1974:287.

²⁷⁸ Som stortingsrepresentant:

https://www.nsd.no/polsys/index.cfm?urlname=storting&lan=&MenuItem=N1_1&ChildItem=&State=collapse&UttakNr=33&person=12406.

²⁷⁹ Breilid 1966:236.

²⁸⁰ Breilid 1974:285.

En parallell kan trekkes mellom lensmannsdynastiene på 1800-tallet og husmannskontraktene i det samme århundret. Slik det ble vist i kapittel 4.5 var kontraktene mer opptatt av husmannens personlige egenskaper og la fram et krav om at husmannen måtte oppføre seg for å unngå å bli kastet fra plassen. Bondeeliten i Grindheim virker og til å ha hatt et slikt krav plassert på seg fra lokalsamfunnet, for lensmennene i Grindheim var ikke alltid de med størst og best gård, men var heller mye mer avhengig av et godt omdømme.

Det jeg mener ekteskapsmønsteret i Grindheim viser for husmenn er at denne samfunnsgruppa i liten grad var påvirket av sin bakgrunn da det kom til hvilke ektefeller som var tilgjengelige i sosial forstand. En overveldende andel av husmannsbarna giftet seg med barn av gårdbrukere og selveiere. Dette svekker tanken om husmennene som noen egen sosial gruppe eller klasse under de selveiende gårdbrukerne i Grindheim. Skillene mellom disse samfunnsgruppene har etter disse funnene blitt mindre skarpe.

5.2 – Innflytting, utflytting og utvandring blant de grindølske husmenn

Bjørn Slettan skriver i Agders Historie 1840-1920 at Norge i tiden 1800-1875 var å regne som et standssamfunn, og at å bevege seg mellom de sosiale lagene var på denne tiden vanskelig. Etter denne perioden var Norge heller å regne som et klassesamfunn der det var lettere å bevege seg mellom klassene, og sosial klatring blir i teorien forenklet.²⁸¹ Økonomi overtok for den medfødte statusen. Som vist i forrige delkapittel var ikke disse sosiale lagdelingene så sterke som Slettan skriver om Norge som helhet. Mye av dette kan ha rot i at flytting og utvandring hindret en betydelig andel husmenn fra å etablere seg i Grindheim og da øke sjansen for at husmennene skilte seg ut i større grad som en egen og annen gruppe fra gårdbrukerne.

5.2.1 - Innflyttere

Tabell 5.2 - Hvem de innflyttede giftet seg med (førstegangsgiftermål) ²⁸²					
	Brukerdøtre	Brukersønner	Husmannsdøtre	Husmannssønner	Ukjent
Antall	14	28	0	0	4

I perioden 1816-1870 som innflyttingsprotokollen dekker, flyttet det inn åtte familier og allerede etablerte ektepar til Grindheim. Disse regnes ikke med i tabellen over. Resultatet fra innflytterprotokollene viser at ingen innflyttere giftet seg med husmannsbarn. Innflytterne

²⁸¹ Slettan 1998:42f.

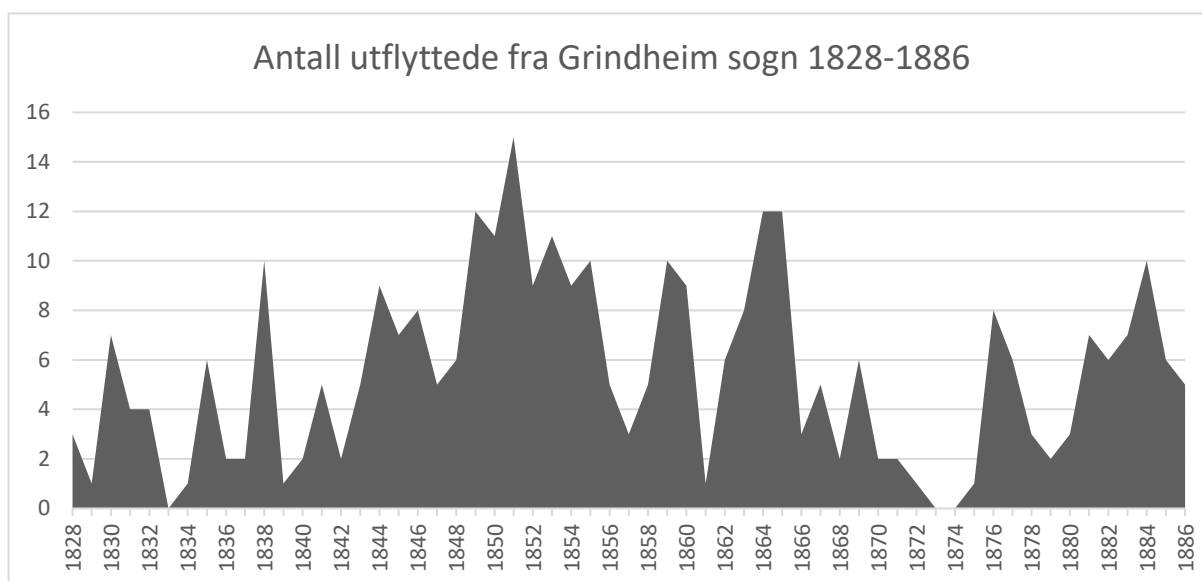
²⁸² En sammenligning mellom vielsesprotokollene og innflytterlistene i Grindheims kirkebøker.

kan deles i to grupper: Gårdbrukere og tjenestefolk. 23 personer nevnes som gårdbrukere og 25 nevnes som tjenestefolk. Med noen få unntak er alle disse unge folk som gifter seg kort etter innflyttingen eller folk som nettopp har blitt gift og flytter hjem etter å ha giftet seg utenbygds, trolig som tjenestefolk.

Av de etablerte ektepar og familier som flytter inn til Grindheim blir tre av dem husmannsfamilier, to blir gårdbrukerfamilier og tre flytter ut av sognet etter noen få år, noe som gjør det vanskelig å avgjøre hva de var i den korte tiden i Grindheim. De som blir gårdbrukere, kommer opprinnelig fra samme stilling i Grindheim og har bare vært ute av sognet en tid. Av de som reiser videre har to av dem forbindelse til Grindheim gjennom familie. Av husmannsfamiliene har alle tre én av ektefellene fra Grindheim, og den andre ektefellen utenbygds fra. En av de fra Grindheim var fra en tidligere husmannsfamilie og var ei yngre datter der. De to andre grindølene var menn og var yngre brødre i de gårdbrukerfamiliene de kom fra. En av dem hadde vært på tjeneste i Forsand i Rogaland og funnet kona si der som han tok med hjem. Av enkeltpersoner som meldte innflytting til Grindheim ble kun en av de husmenn, men det var gjennom giftermål som også var grunnen for innflytting.

Det innflytterprotokollene for Grindheim viser er at hovedparten av de innflyttede er en ektefelle fra nabosognet eller et gårdbrukerbarn som kom hjem for å gifte seg og etablere gård. Det viktigste med tanke på husmenn som protokollen viser er at noen husmannsfamilier er personer med noe tilknytning til Grindheim som etter hvert finner seg en plass i hjembygda etter å ha oppholdt seg utenbygds. Tallene er derimot for små til å kunne si noe generelt om husmenn i Grindheim. Hovedforklaringene på hvorfor husmenn er lite representert i innflytterlistene er at det er få husmenn i Grindheim generelt sett, og de som vender hjem igjen gjerne ofte har noe «å komme tilbake til», altså de har en ektefelle med gård her, eller de har muligheten til å etablere sin egen gård. Grindheim var i mye større grad preget av utflytting. Utflytterprotokollen er nesten fire ganger større enn innflytterprotokollen.

5.2.2 – Utflytting

Figur 5.1: Tall hentet fra utflytterlistene i kirkebøkene for Grindheim 1816-1870 og 1866-1886.

Tabell 5.3 - Kjønn- og søskenfordelingen blant utflyttede tjenestefolk ²⁸³		
	Gutter	Jenter
Yngre søsken	37	42
Eldste søsken	20	23
Ukjent	7	5

Utflytterprotokollen for Grindheim følger innflytterprotokollen i det at yrket til de utflyttede holder seg til betegnelse gårdbruker og tjenestefolk. Utover 1850-tallet begynner utflytterprotokollen å bli mer spesifikk i betegnelse, og folk blir betegnet som

håndverkere, snekkere, arbeidere osv. Av 442 utflyttede i perioden 1816-1886 var kun en av de nevnt som husmann ved utflytting. 142 var tjenestefolk og 45 var gårdbrukere.²⁸⁴ Av de nevnt som tjenestefolk var 36 yngre sønner og 41 yngre døtre. 19 var eldste sønner og 21 var eldste døtre. Resten har jeg ikke klart og gjort rede for. For perioden 1866-1886 er ikke yrkesbetegnelsen brukt i innføringene i kirkeboka. Mengden gutter og jenter som flytter ut er omtrent like store for både eldre og yngre søsken. Det viser seg ikke særlig markante forskjeller mellom eldste og yngre søsken når det kommer til hvem som velger å flytte ut. At det er flere yngre søsken som flytter kommer sannsynligvis av familiestørrelsene som ofte var på mange barn, og derfor mange yngre søsken.

²⁸³ Personene funnet i utflytterlistene er koblet opp mot mine tidligere slektsundersøkelser som igjen er basert på kirkebøkene, folketellingene og bygdeboka.

²⁸⁴ Utflytterlistene i klokkeboka for Grindheim sogn 1815-1870.

Når det kommer til alderen på de utflyttede forventer jeg et overskudd av yngre personer gjennom hele perioden der det ligger kildemateriale (1816-1886). Forventningen er bygget på at det er flere søsken enn bruksdelinger, og at disse søsknene må enten finne seg en ledig gård i området eller flytte ut og finne andre gårdsbruk eller byer å slå seg ned i. Ikke alle enkeltpersoner blir tatt med i utregningen av aldersgjennomsnittet. Hele familier som flytter ut er ikke med grunnet at barna til disse familiene ofte er under myndig alder og derfor ikke fungerer som et bidrag til villig utflytting, men følger heller med foreldrene i de valgene de tar. De som er med i utregningen er derfor de som reiser selv, og disse utgjør fremdeles 62% av totale individer som flytter ut av sognet. En kommentar til kilden er at det er ikke alle som har fått oppgitt sin alder i kirkeboka. Disse har jeg unnlatt å ta med siden de trolig var av gjennomsnittlig alder, og at tilfellene er så få at de ikke ville gjort stort utspill på resultatet om de var mye eldre eller mye yngre.

Den gjennomsnittlige alderen for utflytting var i perioden 1816-1886 i Grindheim var 26,46 år. Medianen var 25. At gjennomsnitt og median er så nærme hverandre kommer av at halvparten av de utflyttede var under 25 år og at det sjeldent var noen over 50 år som flyttet. De få over 50 år trekker gjennomsnittet noe opp. Disse resultatene støtter opp om min forventning om at dette er personer i etableringsfasen som ikke finner sitt livsgrunnlag hjemme og må ut av bygda for å lete andre steder.

En måte livsgrunnlaget kunne skaffes var ved giftermål. I den første kirkeboka som nevner utflyttere var det som nevnt 142 tjenestefolk. Dette betyr at de var ugifte. En gift mann ville blitt kalt gårdbruker, innerst, husmann eller lignende. Kvinnen ville blitt kalt gårdbruker om hun reiste alene, men om hun reiste med mannen ble hun kalt hustru.²⁸⁵ I den andre kirkeboka som dekker perioden 1866-1886 blir det fra 1871 og fremover nevnt hvorvidt personen var «pige» eller «ungkarl», altså ugifte personer. Ugifte personer utgjør 54 av 67 personer. Utelatt herfra er barn av utflyttende familiegrupper. 80,6% er da ugifte i perioden 1871-1886. Noen av disse flyttet nok til den bygda de senere giftet seg i, og noen av de kunne allerede ha vært forlovet da de flyttet ut. En detaljert undersøkelse av dette er det ikke anledning til i denne oppgaven siden det som sagt er 442 personer som flytter ut.

²⁸⁵ Eksempel på kvinnelig gårdbruker: Grindheim klokkebok 1815-1870 s. 587 nr. 20.

Hva har dette år si for både fremveksten av – og nedgangen til – husmannsvesenet i Grindheim? Som sagt er det kun nevnt en person i utflytterregistrene med tittelen husmann. Å gå gjennom hver og enkelt person for å se om de egentlig var av husmannsslekt når de er omtalt som eksempelvis tjenestepike i protokollene er en mulighet, men dette er svært tidkrevende om man skal ta hele perioden. En mulig sammenheng mellom utflyttertallene vist i figur 5.1 og husmenn er i årene etter folketellingen 1845. Det var i 1845 nevnt 115 husmenn i Grindheim, mer enn noen gang før eller siden. Det er også i årene etter 1845 at man har den største utflyttingen fra sognet i kjent tid. Mellom FT1845 og FT1865 har husmannsstanden sunket i antall, men gårdbrukerstanden har økt. Er den store utflyttingen mellom disse årstallene forårsaket av en utflytting av den fattigste delen av befolkningen? Eller er det at en fraflytting fra selveiergårdene gjorde at folk ikke lenger behøvde å etablere seg som husmenn siden det nå var tilgang på jord? For å svare på dette utførte jeg en bakgrunnssjekk på utflytterne i perioden 1845-1865 for å se hvilken samfunnsgruppe disse kom fra.

Siden FT1845 er summarisk og ikke nevner navn kan ikke denne kilden brukes til å antyde en utflytters sosiale tilhørighet. Her vil bygdeboka til Magnus Breilid være til stor hjelp. Om man vet at foreldrene til den utflyttede kjøpte gården i eksempelvis 1830, og solgte gården til sønnen i 1855 kan man trygt si at familien var selveiere og gårdbrukere i årene mellom. Breilid har vært veldig presis med slike transaksjoner slik jeg har erfart gjennom eget arbeid med panteregistrene som inneholder eiendomstransaksjoner i Grindheim gjennom den perioden jeg her skal undersøke.

Tabell 5.4 – Hvem var utflytterne fra Grindheim i perioden 1845-1865. ²⁸⁶					
Årstall	Antall	Klassetilhørighet			
		Gårdbruker		Husmann	
		Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
1845	7	4	3		
1846	4	1		1	2
1847	3	1	2		
1848	9	2	4	3	
1849	7	4	2	1	
1850	8	3	1		4
1851	11	5	2	3	1
1852	6	3	2	1	
1853	9	5	2	1	1

²⁸⁶ Utflytterne er koblet opp mot min tidligere slektsforskning som igjen er basert på Grindheims kirkebøker, folketellinger og bygdebok.

1854	6	3	3		
1855	8	2	2	3	1
1856	4	1	1	2	
1857	2	1	1		
1858	4	2	1	1	
1859	5	4		1	
1860	7	3	2		2
1861	1		1		
1862	6	3	3		
1863	6	2	1	2	1
1864	9	4	2	3	
1865	7	2	5		
Sum	129	55	40	22	12

Av de totale antall utflyttere, står husmenn for 35,8% av dette. Dette er forholdsmessig et stort antall husmenn når man setter det i kontekst av folketellingene fra 1845, 1855 og 1865. FT1845 viser at husmenn var 13% av befolkningen, 1855 viser 9% og 1865 viser 10%. Når prosentandelen synker så kraftig mellom 1845 og 1855 er det forventet at flesteparten av de utflyttede husmenn flyttet mellom disse årstallene, og det kan man se i tabellen ovenfor. 21 av 34 utflyttede husmenn dro mellom 1845 og 1855. Befolkningen i Grindheim øker totalt sett gjennom denne perioden. Differansen mellom fødte og døde i Grindheim mellom 1845 og 1865 er 257. Regnes inn utflytting, utvandring og innflytting kommer dette tallet til 31. Økningen fra folketellingenes side er 54, så her har ikke kildematerialet gitt det fulle bildet. Spesielt tror jeg dette kommer av hjemvendende grindøler som ikke har blitt nevnt i innflytterlistene. Dette støttes blant annet av at familien til min tipp-tipp-oldefar flytter ut på 1840-tallet, men er ikke nevnt som innflyttere selv om de kjøper gården sin tilbake i 1850.

Hva var årsaken til den store utflyttingen mellom 1845 og 1865? Først vil det være nyttig å vite hvor utflytterne flyttet til. Forventningene mine var her at det vil være en betydelig andel som flytter til kysten i Aust-Agder. Dette er basert på at i perioden 1845 til 1865 startet gullalderen i Aust-Agders skipsfart.²⁸⁷ Denne skipsfarten trakk til seg mange unge menn som enten ville få seg arbeid på skipet eller på et verft. Dette trakk ikke

Tabell 5.5 - Utflytterdestinasjoner 1845-1865 ²⁸⁷	
Hvor til	Antall
Innlandet Vest-Agder	50
Kysten Vest-Agder	54
Innlandet Aust-Agder	18
Kysten Aust-Agder	43
Andre	9

²⁸⁷ Utflytterprotokollene i kirkebøkene for Grindheim i perioden 1845-1865.

²⁸⁸ Slettan 1998:32.

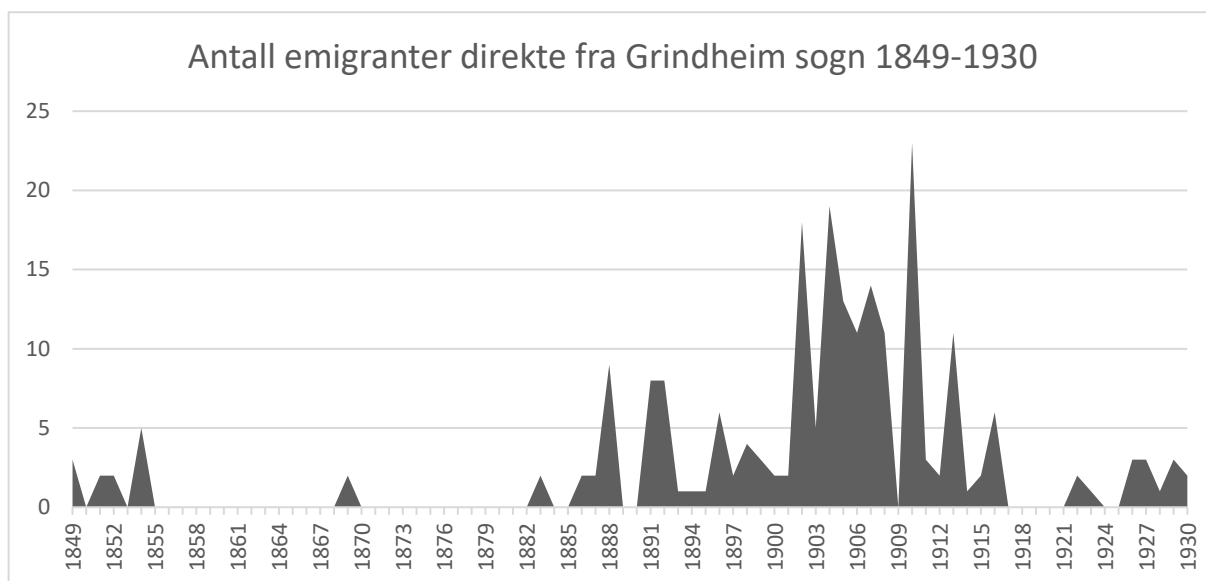
bare til vest-egder, men også folk fra indre Aust-Agder, noe som gjorde at de videre ble et arbeidskraftbehov der som vest-egder kunne fylle.

En gjennomgang av utflytterprotokollen viser derimot at utflyttingen fra Grindheim var uforventet likedelt. Jeg forventet at det ville være en del som ikke flyttet lenger enn til nabosognet eller sognet forbi der igjen, men det var ikke forventet at andelen som ikke flyttet langt var større enn den andelen som dro til Aust-Agder-kysten. Kategoriene i tabell 5.x dekker et generalisert område av praktiske hensyn, men det verdt å nevne at for de fleste i «Innlandet Vest-Agder» kategorien var nabosognene i vest – Hægebostad og Eiken – det lengste vest for Grindheim de flyttet til. Flyttestrømmen var hovedsakelig mot sør og øst. På Vest-Agder-kysten var Mandal og Kristiansand med omegn målene, og for Innlandet Aust-Agder var nabosognet til Grindheim – Hornnes – målet. For kysten på Aust-Agder trakk reisemålene seg fra Høvåg i sør til Austre Moland i nordøst, over halve kyststrekningen. Området i Aust-Agder tilsvarer det området Torbjørn Ougland skisserte ut på kartet sitt over arbeidsvandring som er gjengitt i Agder Historie.²⁸⁹ Kartet er ment til å vise kortvarige opphold, men flere slo seg ned i disse områdene senere slik utflytterlistene har vist. Senere ut på 1870-tallet økte prisen på tømmer, og skogrike områder i indre Aust-Agder fikk behov for arbeidskraft. Mange slo seg ned her og fra de indre bygder på Vest-Agder.²⁹⁰ Som det vises på fig.5.x var utflyttingen fra Grindheim på sitt laveste på 1870-tallet, men hadde noen toppe mot slutten av tiåret. Utflytterlistene viser i tillegg ingen utflyttere til indre Aust-Agder, så trolig har grindølene vært sesongarbeidere her. Mange grindøler giftet seg i Mykland og Åmli, og disse ekteskapene har trolig blitt til i arbeidssesongen uten at den grindølske ektefellen har meldt utflytting til de samme sognet.

²⁸⁹ Slettan 1998:37.

²⁹⁰ Slettan 1998:38.

5.2.3 – Utvandring

Figur 5.2: Tall hentet fra en transkripsjon av emigrantprotokollene der de fra Grindheim er satt inn i et eget hefte. Hftet er produsert av Stiftelsen Det Gamle Posthuset og Barnevandrersenteret på Konsmo og omfatter årene 1849-1930..

Figuren over som viser utvandringa fra Grindheim til utlandet følger omtrent presis den trenden som vises i Agders Historie.²⁹¹ Tiåret 1900-1910 var det tiåret med høyest utvandring fra både Agder og Grindheim. Med et så stort samsvar mellom den lokale og regionale statistikken kan det med stor sikkerhet antas at lignende årsaksfaktorer er i spill på begge plan. Regionalt er utvandringa forklart gjennom en først positiv reklamering av Amerika fra tidlige utvandrere som fortalte om Amerika som en forbedring av de dårlige norske økonomiske forhold.²⁹² Skipsfartens gyldne periode i Aust-Agder virker som en bremsende faktor på utflyttingen ettersom det nå var arbeid å få hjemme. Etter hvert ebber skipsfarten ut som Agders sysselsetter, og overfarten til Amerika blir billigere, noe som gjør at utvandringen øker igjen.

Av utflytterne fra Grindheim, utgjør husmennene en betydelig andel? Først virker dette som noe som gir mening ut fra et økonomisk ståsted. Husmenn hadde dårlig økonomi, og de hadde heller ingen familiegård de skulle overta. I en gjennomgang av en utflytterliste som er produsert av Stiftelsen Det Gamle Posthuset på Konsmo har jeg ikke klart å finne flere enn en husmann før 1900 som utvandret. Det var Andreas Olsen fra en plass i Golevika under Øvre Øydna som utvandret først i 1886 og senere i 1891. Jeg undersøkte ikke videre ettersom husmenn i Grindheim etter 1900 var så godt som borte. Noen av navnene på lista er vanskelige

²⁹¹ Slettan 1998:28.

²⁹² Slettan 1998:29.

å identifisere ved bruk av andre kilder ettersom de ofte bare nevnes med patronym. Hvor Ole Olsen var fra er ikke alltid lett uten ytterlige informasjon. Hvorfor flyttet ikke flere husmenn ut av landet? Som vist i forrige delkapittel om utflytting, flyttet uforholdsvis mange husmenn ut av Grindheim til andre bygder på Agder. Fra dette kan det trekkes to hypoteser. Enten utvandret husmennene ut fra den bygda de tidligere hadde flyttet til, eller så ble forholdene husmennene hadde i både Grindheim og den bygda de flyttet til slik at utvandring ikke ble nødvendig for å klare seg. Magnus Breilid nevner i bygdeboka en historie om to sønner som ville til Amerika i 1851:

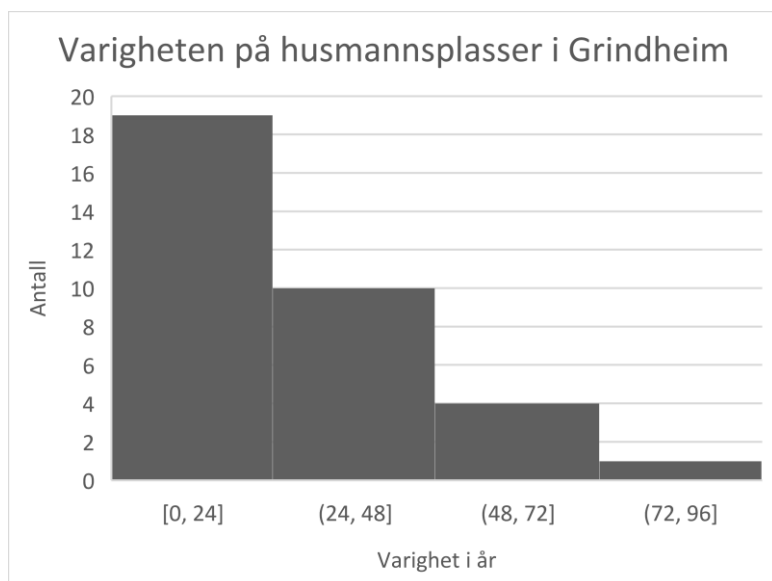
«Tvo år før hadde tvo av sønene hans, Fredrik og John, reist til Amerika. Dei stod seg godt, så det var ikkje fattigdomen som dreiv dei ut. Den eine sa før han drog: «Æg he nok å liva a, men æg lyt gå. Æg vi' gå». Begge brørne kom bort på sjøen».²⁹³

Denne tragiske historien forteller noe om motivasjonen for å ut. Gården de kom fra, Vestre Sveindal var en nesten udelt gård, og familien til Fredrik og John hadde en gård på to huder og hadde da en veldig stor gård som bød på velstand. Fredrik og John var 21 og 17 år gamle i 1851 og var yngre brødre i sin søskenflokk. De kunne ha fått seg en stor gård ut fra farens bruk gjennom oppdeling, slik som skjedde to år etter de dro, men de valgte å reise uansett. De var altså ikke alltid økonomiske faktorer som spilte inn i valget om å utvandre fra Norge.

5.3 – Én-generasjonsplasser og temporalitet i husmannsvesenet

I tabell 3.1 ble alle de kjente husmannsplassene i Grindheim presentert med navn og operative år. Det som er gjennomgående med nesten alle plassene er at de ikke varer lengre enn en generasjons tid, 20-30 år, noen ganger kortere. Det lave antall husmenn i Grindheim sammen med de kortvarige husmannsplassene gjør at plassene i Grindheim kan karakteriseres som «én-generasjonsplasser», altså husmannsplasser som kun fulgte en families livsløp og deretter ble lagt ned eller forlatt.

²⁹³ Breilid 1966:364.

Figur 5.3: Horizontal akse er varighet i år (grupper på 24). Vertikal akse er antall husmannsplasser med enten omtrentlig eller presis start- og sluttår. Data hentet fra tabell 3.1. Plasser med ukjente start- eller sluttår er utelatt.

Av de 49 husmannsplassene jeg finner omtalt i lokallitteraturen (særlig hos Breilid) og i primærmateriale, og som er lagt inn i tabell 3.1, er det 29 av dem som med større eller mindre grad av sikkerhet var slike én-generasjonsplasser. Kun åtte av de 49 plassene i Grindheim er beviselig plasser som har blitt bosatt av flere enn én generasjon.²⁹⁴ Det gjenstår da tolv plasser av ukjent varighet.

Disse plassene har jeg ikke klart å finne bosettere på i hverken i bygdeboka eller i folketellingene. At husmennene på disse plassene ikke var til stede der under folketellingene, og at bygdeboka ikke nevner de, mener jeg tyder på en veldig kort brukstid på plassen, og øker sjansen for at også disse plassene var én-generasjonsplasser. Av de plassene man kjenner til et omtrentlig eller presis start- og sluttår (34 plasser) blir gjennomsnittsbukstiden regnet til 28 år. Den korteste brukstiden var omtrent fem år, og den lengste var omtrent 94 år. De plassene med lengst brukstid trekker gjennomsnittet opp, så et mer representativt tall blir median som viser punktet hvor halvparten er høyere eller lavere. Medianen blir her 20 år som viser at 50% av husmannsplassene varte kortere enn 20 år. Som vist i figur 5.3 var kun 5 av 34 plasser i varighetsgruppen 48 og over. Dette mener jeg setter i tvil spørsmålet om husmannsvesenet i Grindheim var en egen sosial gruppe, og om man i det hele tatt kan kalle gruppen husmenn et husmannsvesen.

5.4 – Muntlig tradisjon

Det er begrenset hva det skriftlige kildematerialet kan si om husmenns sosiale forhold. Beskrivelser av fattigdom var gjennomgående for hele befolkningen i Grindheim, så hva som skilte husmenn fra gårdbrukere i sosial kontekst hviler i stor grad på det kildene forteller, som er gjennomgått i de foregående delkapitlene, og muntlig overleverte tradisjoner. Selv om den

²⁹⁴ Se tabell 3.1.

muntlige tradisjonen er sårbar i et skriftbasert samfunn der muntlig kultur ikke er like utbredt som før, så finnes det fremdeles noe tradisjon bevart. Folkeminnesamleren og bygdebokforfatteren Magnus Breilid har i sine samlinger kommet over og skrevet ned noen slike tradisjoner fra området. I kultursoga for Bjelland og Grindheim har Breilid skrevet ned dette om bygdene lenger ute i Mandalen:

«Ute i Mandalen var det ofte tale om kor rike dei var, når nokon skulle gifta seg. Var det gardjente eller gardgut illustrerte dei rikdomen slik: «Ho er ei halv huds jente», dersom ho åtte ei halv hud i ein gard. Var det lite jord vedkomande hadde, lydde det slik: «Det er berre ein geiteskinns-gut», dersom han berre åtte eit geiteskinn jordgods. Å gifta saman ei geiteskinns-jente og ein huds-gut, d.v.s ein odelsgut med ei husmannsjente, gjekk ikkje bra, det var å handla mot gamal sed og skikk».²⁹⁵

Dette stykket fra kultursoga handler riktignok om bygdene lenger ute Mandalen, slik som Øyslebø og Holum som hadde en større gruppe storbønder enn Grindheim, men når kultursoga omhandler Grindheim og Bjelland vil jeg tro at Breilid inkluderte dette stykket fordi det hadde noe relevans dit tross forskjellen mellom kyst og innland. Dette er den eneste referansen til begrepene geiteskinn-jente, huds-gutt osv. jeg finner i litteraturen. Hvorfor dette er tilfelle kan jeg ikke si noe definitivt om, men jeg tror det handler om at begrepene var lokale og lite utbredte på den tiden da folkeminnesamlere var rundt på den delen av Agder. Det Breilids opplysning viser er at menn ikke skulle gifte seg nedover slik det kalles, altså gifte seg med ei kvinne fra en lavere økonomisk og sosial rang. At Breilid kaller det «gamal sed og skikk» introduserer et sosialt element i ekteskapskravene gjennom at det har etablert seg en tradisjon og kultur av disse økonomiske forskjellene.

Sitatet fra Breilid skaper et problem når han i nest siste linje nevner at ei geiteskinnsjente kalles for ei husmannsjente. Husmenn kjennetegnes med det at de ikke hadde noe skyldsatt jord. Geiteskinn referer til skyldenheten geiteskinn som var en fjerdedels hud, så geiteskinnsjenta har da et geiteskinn skyldverdi i gården ho kommer fra, noe som tilsier at ei geiteskinnsjente, eller hvilken som helst skyldverdi-jente, ikke kan være ei husmannsjente. Grunnen til at Breilid her har valgt å bruke uttrykket husmannsjente er trolig at han ønsket å vise til at ei fattig jente (husmannsjente) ikke ble gift med odelsguttene (de «rike» sønnene) etter gammel tradisjon. Breilid skaper her forbindelsen mellom en fattig tilværelse som husmannstilværelsen, som om de er en og samme ting.

²⁹⁵ Breilid 1974:296.

Det er samlet inn lite annet av muntlige fortellinger om husmennene i Grindheim og andre steder i indre Agder. Mange av dem er personhistorier eller historier om uidentifiserte husmenn slik som en fortelling fra Seland i Grindheim: I Selandsdalen var det i sin tid en husmann som skulle på skogen og arbeide. De skulle være der lenge nok til at de måtte ta med seg niste. Husmannen hadde ikke stort annet enn en rå potet til niste for dagen. Breilid har et par fortellinger om husmenn som ble sett opp til av bygdefolket, bl.a. Stor-Anna og Guttorm, og Tomas Jensen i «Rusehuset» som heller valgte å sulte enn å tigge av fattigkassa.²⁹⁶

5.5 – Et egalitært samfunn?

Breilid samlet inn materiale i et langt tidsrom og har ut fra det jeg har oppfattet av hans arbeid hatt et noe gammeldags syn på husmannsvesenet i forhold til da bygdeboka og kultursoga kom ut for Grindheim og Bjelland. Breilids fortellinger om husmennene gir inntrykk av at han har oppfattet denne gruppa som noe særskilt fra gårdbrukerstanden og at forskjellene mellom disse var større økonomisk og sosialt enn det den egentlig var. Det er flere likheter mellom Breilid og lokalhistorikeren Tore Bergstøl på dette. Bergstøl hadde på 1920-tallet utgitt noen hefter kalt *Atterljom* som omhandlet lokalhistorie. Om noen husmannsplasser i Vigmostad, noe sør for Grindheim, skriver han bl.a. «Han som budde her, heitte Anders – Anders i Kjerre' som dei kalla han. Han hadde tvo døtter. Det var nok svarte armoda for dei der uppe stakar».²⁹⁷

Et mer nyansert bilde viser Ånen Årli for Kvinesdal som ligger noe vest for Grindheim. I kulturbundet av bygdebøkene der skriver han «Kløfta mellom sjølveigar og husmann var ikkje så stor i Kvinesdal som på Austlandet».²⁹⁸ Det samme kommer av Sigurd Eikeland *Lyngdal: fra istid til nåtid* der selve begrepet «husmann» blir betegnet som et diskriminerende begrep i hans egen fortid, og husmannen blir heller sett nå på som en positiv del av det gamle samfunnet som en del av en nydyrkingsgruppe.²⁹⁹ Det virker helst til at folkets tendens til å omtale husmannsvesenet som en fattig gruppe i samfunnet som man helst ikke vil knytte seg til for tydelig er en tendens basert i de generasjonene som vokste opp i husmannsvesenets slutfase tidlig på 1900-tallet. Eikeland påpeker, kanskje noe krast, at «norsk-amerikanere er velsignet fri for slik snobbenskap, de blir bare mer interessert når de hører at deres forfedre

²⁹⁶ Breilid 1974:384.

²⁹⁷ Bergstøl 1926:132.

²⁹⁸ Årli 1972:346.

²⁹⁹ Eikeland 1981:213.

kom fra en husmannsplass».³⁰⁰ Denne «skammen», om man skal kalle det slik, for sin husmannsherkomst slik det virker som tilfellet har vært med generasjonen til Magnus Breilid og Tore Bergstøl, men har ikke fulgt med de utvandrede nordmenns etterkommere. Aslak Fjermedal som skrev bygdebøkene for Iveland sogn på 1950- og 1960-tallet skiller seg noe fra Breilid og Bergstøl ved at han vier mer plass til å diskutere husmannsvesenet, og nevner her at det ikke var noen «avgrunn» mellom husmenn og gårdbrukere.³⁰¹ Fjermedal skaper allikevel et sosialt skille mellom husmenn og bønder, noe jeg mener ikke stemmer for Grindheims del og, grunnet Ivelands geografiske nærhet til Grindheim, i en lignende grad hadde et mindre sosialt skille enn bygdebokforfatterne la frem.

Eikeland skriver og at for Lyngdals del var det sjeldent noen problemer med ekteskap mellom gårdbrukere og husmenn og at standsforskjellen ble mer utvisket av dette.³⁰² Etnologen Kari Telste fremmet i 2003 en påstand om at det var en grunnleggende tanke at ekteskapspartene måtte være jevnbyrdige i forhold til rikdom, eiendom og slekt.³⁰³ Dette gjelder tydeligvis ikke for Lyngdal ifølge Eikeland, og for Grindheim er det vist i kapittel 5.1 at dette heller ikke gjelder her. Denne sterke tydningen mot et egalitært samfunn i Vest-Agder som skiller seg ut på landsbasis er også hevdet flere andre steder i litteraturen, bl.a. i Agders Historie og stykkevis andre steder. Agders Historie går nøyere gjennom dette enn mange andre, så jeg tar med her noe argumentasjonen derfra her. Forfatteren Bjørn Slettan argumenterer med at siden jorda var næringsgrunnlaget for de fleste, ville det kunne gi en god pekepinn på hvor likestilte bøndene var på Agder.³⁰⁴ I 1870 ble det ført en offentlig statistikk på gårdsstørrelser der delinga var tredelt i små, mellomstore eller store bruk. Nasjonalt var 2/3 bruk regnet som små bruk, 1/3 mellomstore og 1,5% store. På Agder er det en betydelig splittelse mellom bruksstørrelsene i Aust-Agder og Vest-Agder. Aust-Agder ligger omtrent på landsgjennomsnittet, men Vest-Agder har 90% små bruk og under 10% mellomstore bruk. På 1860-tallet var gjennomsnittsbrukene i Vest-Agder beregnet til 21 mål.³⁰⁵ Slettan bruker disse små brukene, som er blitt til gjennom en kraftig bruksdeling, som argument for hvorfor det

³⁰⁰ Eikeland 1981:213.

³⁰¹ Fjermedal 1962:182.

³⁰² Eikeland 1981:213.

³⁰³ Sogner 2003:123.

³⁰⁴ Slettan 1998:47.

³⁰⁵ Slettan 1998:47.

ble så få husmenn på Agder, og dette passer perfekt inn med det samme argumentet jeg brukte i kapittel 4.5 under delen om leiekostnadene.

Slettan legger derimot til at klasseforskjellene i Agder fremdeles var klare mellom husmenn og selveiere, særlig etter grunnloven som regnet husmenn som politisk umyndige personer.³⁰⁶ Grunnloven er en sak og dekker landet på en mer generell basis, men på lokalt nivå var ikke samfunnet så normativt som lovteksten. Slettan legger ekteskapsmønsteret frem som et eksempel på sosial forskjell mellom husmenn og gårdbrukere og skriver om vanskeligheten to personer fra disse samfunnsgruppene hadde for å få giftet seg, men som vist i kapittel 5.1 så var ikke dette noe problem i Grindheim. Mellom husmenn og gårdbrukere virket det ikke til å være noe tydelig skille mellom hvem man giftet seg med, og dette tyder i sterk retning mot et samfunn som er egalitært, i alle fall i de fattigere delene av samfunnet som både selveiere og husmenn var en del av. Slettans påstand kan likevel ikke avkreftes for Grindheims del. Som kapittel 5.3 viste, har Grindheims husmannsvesen et sterkt preg av temporalitet som kan gjøre at den egaliteten som vises i ekteskapsmønsteret kun er der på grunn av at det egentlig ikke i realiteten var noe husmannsvesen å snakke om i Grindheim. Diskusjonen rundt dette kommer i kapittel 6.

Undersøkelser av egalitet må deles i to kategorier: den subjektive egalitet og en objektiv egalitet. Den objektive egaliteten kan finnes gjennom en tolkning av kildematerialet slik som jeg har gjort i kapittel 5.1 der ekteskapsmønsteret gjenspeiler hvor sterke skillene mellom de ulike samfunnsgruppene var. Den subjektive egalitet er utfordrende å dokumentere tilbake i tid ettersom det handler om holdninger og tankemønster blant personene og folkegruppene selv, og dette er ikke noe som disse gruppene ofte noterer ned selv. Slettan nevner noen tilfeller av utenforstående personer som skriver om egdene. Om bygda Holum er nevnt av engelskmannen W. W. Vernon at samfunnet var gjennomgående demokratisk³⁰⁷, og om Vest-Agder er det av antropologen C. O. E. Arbo skrevet at omtrent alle er like fattige og like rike og at det er «en mærkelig standslighed rådende» her.³⁰⁸ Slettan tenkte at en dominerende tradisjon av odelsbønder kunne være opphavet til dette likhetsidealet som ligger bak det egalitære Agder.³⁰⁹ I så fall kan dette idealet har røtter langt tilbake i tid ettersom

³⁰⁶ Slettan 1998:48.

³⁰⁷ Slettan 1998:49.

³⁰⁸ Slettan 1998:49.

³⁰⁹ Slettan 1998:48.

odelsbøndene har vært den absolutt største gruppen i Grindheim siden midt på 1600-tallet, og kanskje enda lengre tilbake.

5.6 – Hadde Grindheim et husmannsvesen?

I kapitel 5.3 ble mitt begrep «én-generasjonsplass» lagt frem på grunnlag av temporaliteten husmannsplassene hadde i Grindheim sogn. Jeg stiller meg her spørsmålet om hvorvidt man kan si at Grindheim hadde et husmannsvesen? Grunnen for at jeg stiller dette til tvil er fordi, slik det har blitt vist i de forrige kapitlene, var husmannsvesenet svært lite utbredt i Grindheim, noe som også kan ses i flere bygder i indre Agder. Av de daterte husmannsplassene, var det 85% av dem som hadde en brukstid på mindre enn én generasjon, og brukerne av plassene var slektsmessig tilknyttet til mange gårdbrukerslekter og giftet seg inn i samme samfunnsgruppe oftere enn med andre grupper.

Hovedpoenget jeg trekker fram i dette delkapittelet er funnene fra kapittel 5.3 der over halvparten av husmannsplassene ikke varte mer enn 20 år, og der kun 5 av 34 tidfestede plasser hadde en relativt lang brukstid på 48 år eller lengre. Dette kunne minnet om det livsfaseteorien til Ståle Dyrvik forteller om husmannsvesenet på 1600-tallet. Ifølge livsfaseteorien var husmannstilværelsen midlertidig og var en del av livsfasen til folk. Man bodde som husmann før man overtok gården, og man ble det igjen etter man hadde overlatt gården til neste generasjon. Det er ikke akkurat slik det er på 1800-tallet i Grindheim, men man finner minst et tilfelle av at det stemmer for en av Bakkeplassene. Det er temporaliteten i husmannstilværelsen jeg trekker likhetstrekk med, og én-generasjonsplassene deler dette trekket med livsfaseteorien.

Temporaliteten i husmannsvesenet kan ses i Aslak Fjermedals liste over husmannsplassene i Iveland sogn.³¹⁰ Iveland hadde flere husmannsplasser enn Grindheim, men Iveland hadde et høyere befolkningstall, så det er forventet at det kan bli flere plasser av den grunn. Det Fjermedal trekker ut av den lista er den store veksten av plasser som kom på 1820- og 1830-tallet, noe som også finnes i Grindheim, men Fjermedal gjør ikke noe poeng ut av temporaliteten blant mange av plassene. I Tore Bergstøls bygdebøker for Konsmo og Vigmostad er det nevnt at det i 1850 var 25 plasser i hvert sogn, men i Konsmo var det totalt 85 plasser senere og i Vigmostad ca. 40.³¹¹ For begge disse bygdene var husmannsvesenet

³¹⁰ Fjermedal 1962:176f.

³¹¹ Konsmo: Bergstøl 1966:102f. Vigmostad: Bergstøl 1960:235.

omtrent borte i 1900 slik som i Grindheim. For Konsmo er det tydelig at må ha dreid seg om et husmannsvesen med høy grad av temporalitet ettersom 85 plasser kom og gikk i samme periode som husmannsvesenet i Grindheim.

Veldig mange av husmennene i Grindheim var av bondeslekt og hadde av den grunn ikke vanskelig for å komme over i gårdbrukerstanden slik ekteskapsmønsteret har vist. Det finnes av den grunn heller ingen «husmannsslekter» i Grindheim. I én-generasjonsplassene var de fleste barna enten gift inn i en gårdbrukerfamilie eller utflyttet fra bygda.

Man kan fremdeles si at fantes et husmannsvesen i Grindheim i det at det var husmenn der, men husmannsvesenet i Grindheim, og kanskje i en bredere del av indre Agder, fungerte annerledes enn et konvensjonelt husmannsvesen. Det konvensjonelle husmannsvesenet hadde en mer stabil base av husmannsplasser som gikk fra en familie til en annen, eller holdt seg i samme familie, såkalte «flergenerasjonsplasser». I Grindheim var denne basen mer sårbar, og så fort husmannsfamilien var borte fra plassen, forsvant også plassen med dem. Hvorfor dette var tilfellet finnes det nok ikke noe entydig svar på, men jeg mener det var en kombinasjon av det egalitære samfunnet, det fåtallige husmannsvesenet, de små og mindre arbeidskrevende gårdsbrukene og de økonomiske endringene på Agder på 1800-tallet.

5.7 – Oppsummering

Det sosiale skillet satt opp mellom husmannsvesenet og gårdbrukerne har i dette kapittelet blitt sterkt satt i tvil. Først og fremst har det blitt vist i ekteskapsmønsteret blant husmenn i Grindheim at den sosiale mobiliteten blant husmenn her har vært særdeles høy. Kun et fåtall av barn fra husmannsfamilier giftet seg med andre husmannsbarn, og flertallet giftet seg med barn fra gårdbrukerne. Forskjeller mellom kjønn var det heller ikke her, noe som står imot tanken om «gode gifter» der valg av ektefelle hadde viktige økonomiske faktorer ved seg. Disse økonomiske faktorene var viktige blant bygdeeliten, eksempelvis lensmennene. Økonomien kan gjenspeile den sosiale oppfatningen samfunnet har av en gruppe, og når en slik gruppe ønsker å dra fra dette samfunnet og etablere seg i et nytt, kan dette ses i inn- og utflytterlistene samt emigrantprotokollene. For Grindheims del har husmenn vært overrepresentert blant utflyttere, og dette var spesielt i den tiden da husmannsvesenet var på sitt største i bygda. Ut fra undersøkelsen om ekteskapsmønsteret i Grindheim mener jeg at det her ikke er snakk om at husmenn ønsker å flytte vekk fra et sosialt segregerende samfunn, men søker heller økonomiske muligheter andre steder, eller rett og slett gifter seg til andre

bygder slik tabell 5.5 viste. Innflyttere til bygda virker til å ha integrert seg bra i det lokale samfunnet ettersom de ble gift med gårdbrukerbarn. Kontrasten til dette sosialt egalitære samfunnet ligger i den muntlige tradisjonen om husmenn som speiler denne gruppen som en veldig fattig gruppe som også skiller seg fra gårdbrukerne på et sosialt plan. Denne måten å se husmannsvesenet på finnes i noe av lokallitteraturen fra 1950- og 1960-tallet, men denne måten å husmannsvesenet ble oppfattet på endret seg senere på 1900-tallet til et mer egalitært syn. Det virker ut fra det jeg har undersøkt i dette kapittelet at husmenn i mye større grad enn jeg antok ut fra det jeg hadde lest i lokallitteraturen var likestilte med gårdbrukerstanden. Det som i videre forstand forsterker min oppfattelse er husmannsplassenes temporale element. Plassene var i de fleste tilfeller svært kortvarige i Grindheim, og var etter én generasjons tid lagt ned og forlatt. Slike «én-generasjonsplasser» er noe jeg mener er både et resultat av husmannsvesenets egalitære struktur, og en grunn til at den egalitære tilstanden mellom gårdbrukerne og husmannsvesenet ble opprettholdt gjennom 1800-tallet.

Kapittel 6 – Avslutning og konklusjon

Målet og problemstillingen for denne oppgaven har vært å først identifisere og periodisere husmannsstanden i Grindheim sogn, og så kartlegge utviklingen denne standen hadde økonomisk og sosialt i perioden 1600-1900. Gårdbrukerstanden har her blitt brukt som sammenligningsgrunnlag for å se hvorvidt utviklingen blant husmannsstanden fulgte gårdbrukerstandens utvikling relativt sett, eller om husmannsstandens utvikling tydelig skilte seg ut.

Husmennene i Grindheim hadde en begynnelse som i store trekk var lik med resten av landet. Tidlig på 1600-tallet var husmenn en betegnelse for en skattegruppe, og i Grindheim var det en håndfull som gikk under denne skatteklassen sammen med ødegårdsmenn. Disse viste seg å i stor grad være gårdbrukere på gårder som hadde blitt gjenryddet etter svartedauden, eller var fullstendige nyrydninger. Skylda på disse rydningene i 1647 viser at rydningsmennene her hadde samme økonomiske vilkår som gårdbrukerne på mange andre gårdsbruk av eldre datering. Mot midten av 1600-tallet var fremdeles en del av husmennene rydningsmenn og ryddet opp flere gårder, mens en annen del av husmennene var personer med ukjent tilknytning til bygda. Disse var trolig noen av de første reelle husmenn i Grindheim etter den senere definisjonen av husmenn som brukere av uskyldsatt jord. Matrikkelen fra 1665 viste at alle nyrydningene der var omtrent like gamle, og rydningsmennene på disse gårdene var i samtlige tilfeller beviselig ryddet av folk fra hovedgårdene. Fra 1665 og over hundre år fram i tid blir det ikke nevnt noe om husmenn i Grindheim, og etter det jeg har funnet må dette i stor grad være forskyldt en styrking av åsetesretten som holdt gården udelt for odelshaveren. Yngre søsken reiste da heller til kysten om de ikke kunne skaffe seg gård i området. Gjennom 1700-tallet holdt bruksantallet seg stabilt i Grindheim og ingen nye husmannsplasser vokste frem før trolig ut på 1790-tallet. Kildegrunnlaget i Grindheim har vært for lite til å kunne si noe om den økonomiske utviklingen blant husmenn på 1600- og 1700-tallet. I Grindheim var det allerede fra slutten av 1600-tallet en nesten komplett selveie blant gårdbrukerne, så en velstandsøkning som følge av dette kom ikke i like stor grad til Grindheim som det gjorde til resten av landet. Skattematrikkelen 1647 og matrikkelen 1665 viste at rydningsmennene hadde en gård på størrelse med mange andre eldre gårdsbruk i bygda, og derfor ikke skilte seg ut fra gårdbrukernes økonomiske utvikling på 1600-tallet, og derfor må dette også kunne sies om den sosiale utviklinga. Når man først treffer på husmannsvesenet tidlig på 1800-tallet, har

husmannsgruppen en stor økonomisk likhet med små gårdbrukere, noe skiftene etter disse tidlige husmennene har vist. Etter min mening kan dette i stor grad kan sies å heller være en boform for folk fra gårdbrukergruppen enn et husmannsvesen.

Fra overgangen til 1800-tallet og frem til 1845 kom det til Grindheim en stor vekst av antallet husmenn og husmannsplasser. Det gikk fra ni personer tilknyttet husmannsfamilier i 1801 til 115 personer i 1845, over 13% av den totale befolkningen. Husmannsplassene dukket opp i sentrale områder av bygda slik som i Golevika der 16 av Grindheims 49 plasser lå. Denne sentrale plasseringen av husmannsplassene må ha muliggjort en videre arbeidsmarked for husmennene. Undersøkelser av utflytterlistene viste at det var liten utflytteraktivitet i vekstfasen til husmannsvesenet i Grindheim, men på 1840-tallet begynte utflyttingen å ta seg opp på et nivå som medførte en reduksjon i antallet husmenn. Gjennom å koble opp personene i utflytterprotokollene mot min slektsdatabase basert på kirkebøkene, folketellingene og bygdeboka, har det vist seg at husmenn var overrepresentert blant utflytterne. Husmenn stod for 35,8% av utflytterne i perioden 1845 til 1865 selv om de i 1855 kun stod for 13% av befolkningen i Grindheim. Denne utflyttingen må ha vært størst blant gruppen husmenn uten jord ettersom det i folketellingen 1865 ikke var nevnt noen husmenn uten jord, selv om gruppene husmenn med jord og husmenn uten jord har vært noenlunde like store i de tidligere folketellingene.

Årsaken til den store veksten i husmannsvesenet i Grindheim har jeg i stor grad lagt til befolkningsveksten. I perioden 1802 til 1863 økte antall bruk i Grindheim med 52%, mens befolkningen økte med 63% i samme periode, noe som har betydd at bruksdelingen ikke har vært tilstrekkelig for å ta til seg hele befolkningsveksten. Utflyttingen har trolig hjulpet noe med å ikke gjøre husmannsvesenet for omfattende i Grindheim, og fra 1875 av begynte husmannsvesenet å reduseres. Avviklinga av husmannsvesenet i Grindheim fungerte på to måter: skyldsetting av plassene, og manglende rekruttering til ledige plasser. Skyldsettingen fulgte den nasjonale trenden der de største plassene ble skyldsatt først, og i Grindheim var den siste skyldsettinga i 1902. De siste skyldsatte plassene i Grindheim var også blant de minste, og kan ikke ha blitt skyldt fra grunnet selvforsyningssevnen, men må heller tillegges jorddrottens minkende fortjeneste fra plassene. Den manglende rekrutteringa av husmenn til ledige plasser mener jeg er grunnet husmannsvesenets temporalitet i Grindheim og at generasjonsskiftet på mange av husmannsplassene i Grindheim kom i en tid der utflytting og

utvandring tok til igjen, og mange husmannsbarn i større grad søkte dit enn til husmannstilværelsen i hjembygda. Man kan med andre ord si at størsteparten av plassene i Grindheim ble forlatt ved at husmennene døde ut. De siste husmenn i Grindheim var knyttet til enten faste tjenester som ferjeforbindelsen ved Sveindal eller som tømmerarbeidere. Den siste husmannen som finnes i Grindheim var enka etter ferjemannen Ole Sørensen, Astrid Hansdatter som døde i 1912. Siden har sporene etter husmannsvesenet forsvunnet litt etter litt, og i dag står det kun igjen to bygninger som levninger etter denne samfunnsgruppa i Grindheim.

Mye av omtalen av husmenn i senere lokallitteratur har sett på husmenn som en særdeles fattig gruppe i forhold til gårdbrukerne, men dette synet har i senere tid endret seg slik jeg viste i kapittel 5.5. Allikevel har jeg funnet ut, spesielt i folketellingene, at husmenn hadde en betydelig mindre andel jordbruk og husdyrbruk enn den gjennomsnittlige gårdbrukeren. Husmennene i Grindheim støttet seg i mye større grad enn gårdbrukerne på poteten som matkilde. Tall fra jordavgiften 1802 og folketellingene 1865 og 1875 viste at husmenn utviklet seg til å støtte seg på poteten tre ganger så mye som gårdbrukerne. Tall fra de to nevnte folketellingene viser at husmannen dyrket 38,1% av det en gjennomsnittlig gårdbruker dyrket i 1865, og at dette økte til 57,9% i 1875. Mengden husmenn var omtrent like for de to årene, så dette viser at husmannens tilgang til mat forbedret seg på generell basis gjennom andre halvdel av 1800-tallet der det har vært kildemateriale som har kunnet gitt slik informasjon. Dette kan videre vise til en kontinuerende oppdyrkning av husmannsplassene i andre halvdel av 1800-tallet. Ekteskapsmønsteret jeg undersøkte i kapittel 5.1 viste at husmannsbarn ikke hadde noen problem med å gifte seg inn i en annen samfunnsgruppe, og de fleste husmannsbarn giftet seg med gårdbrukere. 10,9% av alle husmannsekteskap der ektefellenes bakgrunn er kjent var mellom to husmannsbarn. 89,1%, et stort flertall av husmannsekteskap, var da med gårdbrukere. Nesten alle husmenn i Grindheim var også rekruttert fra gårdbrukerne. Dette har vist at forholdet mellom gårdbrukerne og husmennene i Grindheim må ha hatt en høy grad av egalitet.

Utviklingen til husmannsgruppen i forhold til gårdbrukergruppen var annerledes enn slik den var på 1600-tallet, men forskjellene mellom gruppene ble aldri så stor i Grindheim som den ble på for eksempel Østlandet. Sosialt sett beholdt husmennene i Grindheim et egalitært forhold til gårdbrukerne slik det ble vist gjennom ekteskapsmønsteret, og kontraktene viste

at de personlige egenskapene til husmannen var av større betydning enn evnen til å betale for plassen. Klarte en husmann å holde seg anstendig, ble han/hun respektert av resten av samfunnet som en likeverdig del av bygda. Den økonomiske utviklinga til husmannen gjennom 1800-tallet har det også blitt vist at forbedret seg i andre halvdel av 1800-tallet i Grindheim. Husmannen klarte å dyrke mer etter hvert som plassene ble eldre og forbedret, men noen gårdbrukerstandard var det ingen av plassene i Grindheim som nådde. I likhet med gårdbrukerne ble utvandring og utflytting en redning fra dårlige økonomiske forutsetninger hjemme for husmannen, men i motsetning til gårdbrukerne gikk husmannsstanden så fort ned i Grindheim at den var borte rett etter århundreskiftet i 1900.

Det leder meg videre til et noe uventet funn som dukket opp under arbeidet med denne oppgaven. Husmannsplassene i Grindheim hadde en så omfattende temporalitet at jeg valgte å bruke et nytt begrep for å beskrive dette: «én-generasjonsplasser». Én-generasjonsplassene var husmannsplasser som kun varte i én generasjon, gjerne ikke mer enn 20-25 år. Slike plasser finnes overalt i Norge, men i Grindheim utgjorde de 29 av 34 plasser med kjent tidsperiode. Én-generasjonsplassene og mengden av dem i Grindheim har ledet meg til å betvile at husmannsvesenet var noen særskilt gruppe i dette bygdesamfunnet. I lokallitteraturen på Agder har det, som vist i kapittel 5.5 og 5.6, vært vanlig å betegne husmannsvesenet på Agder som en egen gruppe som skilte seg sosialt fra gårdbrukerne. Jeg nevnte bl.a. Fjermedals bygdebok for Iveland som hadde listet opp alle husmannsplassene der, men varigheten på plassene ble det aldri nevnt noe om fra Fjermedal, antallet plasser var viktigere å poengtere for han. Lignende så jeg hos Bergstøls bygdebøker for Konsmo og Vigmostad.

Det én-generasjonsplassene får å bety for husmannsforskningen på Agder vil være at der disse type plasser finnes i høye andeler, må det vurderes hvordan man omtaler husmannsvesenet der. En høy andel én-generasjonsplasser vil bety en høy grad av temporalitet og færre muligheter for husmannsvesenet til å utvikle seg som en sosialt fraskilt gruppe fra gårdbrukerstanden. Ekteskapsmønsteret i Grindheim har vist at husmannsvesenet der i større grad var en forlengelse av gårdbrukergruppen, og heller en boform enn en samfunnsgruppe som sosialt lå under gårdbrukerne, og derfor ikke ville ha vært så sammenblandet med dem som de var. Videre forskning rundt denne temporale husmannsformen kan vise hvor utbredt dette var, og om dette kan være det som skiller fra Agder og Sørlandet som en særegen del av det norske husmannsvesen.

Litteraturliste

Litteratur

- Aas, J. (1997). *Vigeland Hovedgård: husmannsplasser og slekter. Bind 1*. Vennesla: Jørgen Aas.
- Agder Historielag (1979). *Odelsmantallet 1624 for Nedenes, Råbyggelag og Mandal len, og Lister lens jordebok ca. 1617*. Kristiansand: Agder Historelag.
- Askedal, A. (2007). *Ekteskapsinngåelser i Iveland på 1700- og 1800-tallet: Valg av ektefelle innenfor ulike kategorier av mennesker i sognet i spenningen mellom romantikk og rasjonalitet* (Masteroppgave). Universitetet i Berge, Bergen.
- Bergstøl, T. (1926). *Atterljom – folkeminne fraa smaadalane kring Lindesnes I*. Oslo: Norsk folkeminnelag.
- Bergstøl, T. (1957). *Vigmostadboka band I: Gardar og ætter*. Vigmostad: Tore Bergstøl.
- Bergstøl, T. (1960). *Vigmostadboka band II: Nærings. og kulturlivet*. Vigmostad: Tore Bergstøl.
- Bergstøl, T. (1966). *Konsmoboka band II: Nærings- og kulturlivet*. Konsmo: Tore Bergstøl.
- Bjordal, Ø. N. (1983). *Husmannsvesenet 1740-1865 i Austre Vikebygd – ei bygd i Sunnhordaland* (Masteroppgave). Universitetet i Berge, Bergen.
- Bjørkvik, H. & Holmsen, A. (1978). *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*. Trondheim/Sandvika: Tapir.
- Breilid, M. (1966). *Grindheim. Band 1: Gards- og ættesoge*. Bjelland og Grindheim: Bygdesogenemndene i Bjelland og Grindheim.
- Breilid, M. (1974). *Kultursoga for Bjelland og Grindheim*. Bjelland og Grindheim: Bygdesogenemndene i Bjelland og Grindheim.
- Dyrvik, S. (1979). *Norsk økonomisk historie 1500-1970, bd. 1 1500-1850*. Bergen: Universitetsforlaget.

- Dyrvik, S. (1983). *Historisk demografi: ei innføring i metodane*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Dyrvik, S. (2011). *Norsk historie 1536-1814. Vegar til sjølvstende*. Oslo: Det norske samlaget.
- Dørum, K. (1995). Fikk overgangen til selveie betydning for fremveksten av husmannsvesenet ca. 1660-1850? *Historisk tidsskrift*, 74 (nr. 2), s. 145-170.
- Eikeland, S. (1981). *Lyngdal: Fra istid til nåtid*. Lyngdal: Sigurd Eikeland.
- Fiskaa, H. M. & Myckland H. F. (1957). *Norges bebyggelse, sørlige seksjon: Herredsbindet for Vest-Agder Vestre del*. Oslo: A/S Norsk faglitteratur.
- Fjermedal, A. (1962). *Iveland II: Ålmenn kultursoge*. Iveland: Iveland bygdesogenemnd.
- Fladby, R & Try, H. (red.) (1972). *Skattematrikkelen 1647, bind IX: Vest-Agder fylke*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fløystad, I. (2007). *Agders historie 1641-1723: bønder, byvekst og borgarar*. Bergen: Agder Historielag.
- Haaland, E. (2004). Ferjetrafikken over Mandalselva ved Sveindal. I Grindheim bondekvinnelag (Red.), *Liv og levemåte i Grindheim 1900-1960 Hefte 3* (s. 61-71). Byremo: Grindheim bondekvinnelag.
- Holmsen, A. (1941). *Eidsvoll bygds historie bind 1, 1. del: Bygdehistorien til omkring 1700*. Oslo: Eidsvoll bygdebokkomite.
- Holmsen, A. (1979). *Gård, skatt og matrikkel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hovdhaugen, E. (1975). *Husmannstida*. Oslo: Det norske samlaget.
- Jansen, L. B. (1987). «Om garden den er liten, så er då skogen god». *Levekår i Setesdal på 17- og 1800-talet* (Masteroppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Kjeldstadli, K. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Kongsrud, H. H. (2007). Hva er en husmann? *Historisk tidsskrift*, 86, s. 93-106.
- Kolstad, S. R. (1996). *Husmannsvesenet på Namdalseid 1850-1900* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Liestøl, T. (1976). *Åseral gard og ætt band 1*. Åseral: Åseral bygdesogenemnd.

- Lindeqvist, J. (1857). *Optegnelser under en agronomisk Forretningsreise i Lister og Mandals Amt i Sommeren 1856*. Kristiania: Johan Lindeqvist.
- Lunden, K. (2002). *Frå svartedauden til 17. mai: 1350-1814*. Oslo: Samlaget.
- Marthinsen, L. (1997). Norsk lokalhistorie etter 1970 – tradisjon og fornyelse. I Braut, E. (Red.), *Blikk på lokalhistorie: Norsk lokalhistorie etter 1970, rapport frå eit jubileumsseminar* (s. 9-22). Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Mykland, K. (1964). Et historisk problem i ei bygd i Råbygdelaget. *Heimen*, 13 (nr. 2), s. 86-96.
- Norsk lokalhistorisk institutt (1993). *Fagfelt og folkerørsle: Norsk lokalhistorie i det 20. århundre*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Ougland, T. (1985). *Husmenn, husmannsplassar og husmannstilhøve i Vigmostad sogn, Vest-Agder, på 1800-talet* (Masteroppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Prestesæter, P. (1998). *Husmannskontrakter og lovregulering: Regulering av avtaleforholdet mellom husmann og gårdbruker 1687 til 1851 – særlig i lys av kontraktspraksis fra Toten*. Oslo: Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.
- Skappel, S. (1922). *Om husmandsvæsenet i Norge: dets oprindelse og utvikling*. Kristiania: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1940-1920: Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*. Kristiansand: Agders Historielag.
- Sogner, S. (red.) (2003). *I gode og vonde dagar: familieliv i Norge frå reformasjonen til vår tid*. Oslo: Samlaget.
- Steinnes, A. (1933). *Gamal skatteskipnad i Noreg*. Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Sundt, E. (1862). *Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge*. Kristiania: P. T. Mallings Bogtrykkeri.
- Sveinall, P. (1976). *Øyslebø gard og ætt bind 2*. Marnardal: Sogenemnda i Marnardal.
- Sødal, T. (1996). *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700: Oddernes, Søgne, Åseral: en lokalsamfunnsanalyse* (Masteroppgave). Universitetet i Bergen, Bergen.

Øidne, G. (1955). Barnevandringer. I Vest-Agder lærarlag (Red.), *Vest-Agder fylke: Heimbygdkunnskap* (s. 309-317). Vest-Agder: Vest-Agder lærarlag.

Østrem, N. O. (red.) (2000) *Arbeid - armslag og armod: Husmenn og husmannsordningar på Sørvestlandet*. Sandnes: Lokalhistorisk Stiftelse.

Årli, Å. (1972). *Kvinesdal – ei bygdebok: Tredje del – kultursoga*. Kvinesdal: Ånen Årli.

Trykte og nettpubliserte kilder

Arkivverket. (2021, 19. februar). Folketellinger. Hentet 15. mai 2021 fra <https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/folketellinger>.

Arkivverket. (2020, 22. januar). Arv og skiftemateriale. Hentet 15. mai 2021 fra <https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/arv-og-skiftemateriale>.

Dagarbeider (2021). I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra <https://snl.no/dagarbeider>.

Dokumentasjonsprosjektet: Diplomatarium Norvegicum bind I-XXIII. https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html.

Dørum, K. (2018). Norsk jordeiendomshistorie. *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra https://snl.no/Norsk_jordeiendomshistorie.

Ekteskap (2021). I *Det norske akademis ordbok*. Hentet 15. mai 2021 fra <https://naob.no/ordbok/ekteskap>.

Fe (husdyr) (2020). I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra https://snl.no/fe_husdyr.

Heyerdahl, G. H. (2019). Runer. I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra <https://snl.no/runer>.

Hofstad, K. (2018). Tønne (rommål). I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra [https://snl.no/t%C3%B8nne - romm%C3%A5l](https://snl.no/t%C3%B8nne_-_romm%C3%A5l).

Husmannsvesen (2020). I *lokalhistoriewiki.no*. Hentet 15. mai 2021 fra <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Husmannsvesen>.

Norsk senter for forskningsdata AS. (2021). Biografier: Ole Torjussen Refsnes. Hentet 15. mai 2021 fra

https://www.nsd.no/polsys/index.cfm?urlname=storting&lan=&MenuItem=N1_1&ChildItem=&State=collapse&UttakNr=33&person=12406.

Orning, H. J. (2020). Ødegårdene. I Universitetet i Oslo, *Norgeshistorie.no*. Hentet 15. mai 2021 fra <https://www.norgeshistorie.no/senmiddelalder/1003-odegardene.html>.

Sæd (såkorn) (2019). I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra

<https://snl.no/s%C3%A6d - s%C3%A5korn>.

Vekselbruk (2020). I *Store norske leksikon*. Hentet 15. mai 2021 fra

<https://snl.no/vekselbruk>.

Kart

Herredskart over Syd-Norge, utgitt av Norges geografiske opmaaling, 1918. Hentet 15. mai

2021 fra https://external-preview.redd.it/BX7S1t14um6yz-ejEDWjAoUkrnuPuTbxJM2_hKultME.jpg?auto=webp&s=66a4fae9880bc73a8b8f379b90d7c84aae101cdb.

Jordskifteverkets kartarkiv (Arkiverket). Udskiftnings Kart over Gaard øvre Øidne, Mat.No.

12, Bjelland Thinglag, Mandal Fogderi, tegnet av S. Helle, 1874. Hentet 15. mai 2021 fra <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-a1450-ka10071103280066.jpg>.

Kartverket (Kartverket). Kart over Lister og Mandals amt, tegnet av S. A. Aarnes og O. Bang

under bestyrelse av oberstløytnant Gjessing, 1862. Hentet 15. mai 2021 fra

https://kartverket.no/historiske/0/63_amt1_lister-og-mandals-amt-40_1862_jpg300dpi.jpg.

Norgeskart.no: Skjerm bilde av området til gamle Grindheim kommune, tatt 15. april 2021.

Referert til i samsvar med Kartverkets vilkår for bruk av skjerm bilde av kart og flyfoto:

<https://www.kartverket.no/api-og-data/vilkar-for-bruk>.

Bilder

Ukjent. (1950-1955). Historiske foto i Audnedal og Marnardal. Hentet fra

<https://digitaltmuseum.no/011014074737/garden-lunden-pa-sveindal-grindheim-audnedal>.

Ukjent. (før 1930). Historiske foto i Audnedal og Marnardal. Hentet fra <https://digitaltmuseum.no/011014073270/truleg-huset-i-bakken-pa-sveindal-som-var-ein-husmannsplass>.

Gjennomgått arkivmateriale

Kirkebøker

Bjelland sokneprestkontor: Klokkebok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1815-1870.

Bjelland sokneprestkontor: Klokkebok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1867-1887.

Bjelland sokneprestkontor: Klokkebok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1887-1924.

Bjelland sokneprestkontor: Ministerialbok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1793-1815.

Bjelland sokneprestkontor: Ministerialbok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1815-1866.

Bjelland sokneprestkontor: Ministerialbok for Bjelland prestegjeld, Grindheim sokn 1866-1887.

Evje sokneprestkontor: Ministerialbok for Evje prestegjeld 1843-1865.

Flekkefjord sokneprestkontor: Ministerialbok for Hidra prestegjeld 1850-1875.

Vestre Moland sokneprestkontor: Ministerialbok for Vestre Moland prestegjeld 1884-1899.

Folketellinger og manntall

Rentekammeret: Folketelling 1801 for 1024P Bjelland prestegjeld.

Rentekammeret: Fogdens og sorenskrivernes manntall 1664-1666, nr. 10: Lista len.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1815, bind 1: Akershus stift og Kristiansand stift.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1825, bind 10: Nedenes og Råbyggelaget amt.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1835, bind 6: Lister og Mandal amt og Stavanger amt.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1845, bind 6: Lister og Mandal amt og Stavanger amt.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1855, bind 3: Bratsberg amt, Nedenes amt og Lister og Mandal amt.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1865 for 1024P Bjelland prestegjeld.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1875 for 1024P Bjelland prestegjeld.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1891 for 1024 Bjelland og Grindheim herred.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1900 for 1024 Bjelland og Grindheim herred.

Statistisk sentralbyrå: Folketelling 1910 for 1025 Grindheim herred.

Statistisk Sentralbyrå: Norges første folketelling 1769. Hentet fra:

https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf.

Matrikler og jordebøker

Andre publikasjoner: Matrikkel for Lister og Mandal amt 1838.

Matrikkelrevisjonen av 1863: Matrikkelrevisjonen av 1863, matrikkelprotokoller fra de forberedende komiteer, nr. 177: Bjelland og Grindheim herred.

Registreringssentral for historiske data: Matrikkelen for 1886. Digital søkbar versjon:

<https://rhd.uit.no/matrikkel/matrikkel.aspx>.

Rentekammeret: Jordavgift etter forordning 1. oktober 1802, nr. 91: Deliberasjonsprotokoll for Lista fogderi.

Rentekammeret: Landkommisjonen 1661, nr. 20.4: Alminnelig jordebok for Lista len, 1661.

Rentekammeret: Matrikkel etter reskript 23. januar 1665, nr. 31: Lista amt, 1668.

Rentekammeret: Matrikkel for Lister 1723.

Lensregnskaper

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 3: 1611-1614.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 6: 1605-1621.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 7:
1620-1624.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 8:
1623-1627.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 9:
1626-1629.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 10:
1628-1636.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 11:
1636-1639.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 12:
1638-1640.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 13:
1640-1642.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 14:
1641-1644.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 15:
1643-1645.

Rentekammeret. Lensregnskaper, Regnskaper og jordebøker etter 1570, Lista len nr. 16:
1645-1647.

Annet arkivmaterieill

Lister sorenskriveri: Lister sorenskriveri, tingbok nr. 23, 1696-1698.

Lister sorenskriveri: Lister sorenskriveri, skifteprotokoll nr. 2, 1668-1670.

Lister sorenskriveri: Lister sorenskriveri, skifteprotokoll nr. 8, 1697-1699.

Lister sorenskriveri: Lister sorenskriveri, skifteprotokoll nr. 38, 1805-1808.

Lyngdal sorenskriveri: Lyngdal sorenskriveri, skifteutlodningsprotokoll nr. 1, 1811-1820.

Lyngdal sorenskriveri: Lyngdal sorenskriveri, skifteutlodningsprotokoll nr. 3, 1829-1843.

Mandal sorenskriveri: Pantebok nr. 25 for Mandal sorenskriveri, Leirkjær, Heddeland, Bjelland tinglag 1872-1880.

Mandal sorenskriveri: Panteregister for Mandal sorenskriveri, Grindheim kommune 1810-1952.